

A qu.335. I .22 .
Rede Amsterdam V.U.

HET SOCIALE VRAAGSTUK

EN

DE CHRISTELIJKE RELIGIE.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0952 7411

A. 96.335 I, 22
HET SOCIALE VRAAGSTUK

EN

DE CHRISTELIJKE RELIGIE.

R E D E

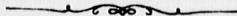
BIJ

DE OPENING VAN HET SOCIAAL CONGRES,

OP 9 NOVEMBER 1891 GEHOUDEN

DOOR

D^R. A. K U Y P E R.

AMSTERDAM,

J. A. WORMSER.

1891.

REFERENCES

M. H.

In uw aller geest acht ik te handelen, zoo ik, aanstonds in mijn openingswoord, de taak van dit ons eerste Congres zoo *bescheiden* mogelijk opvat. Geen oogenblik mag, zoomin binnen als buiten dezen kring, de gedachte post vatten, als bedoelden we hier op ónze wijze eene nabootsing te leveren van een dier indrukwekkende samenkomsten, waarop mannen van het vak, uit alle landen van Europa saamgestroomd, den schat hunner kennis uitstalden of den glans van hun talent schitteren deden. Als droeve vrucht van het staatsmonopolie, dat ten onzent op het gebied van het Hooger onderwijs nog steeds voortwoekert, bezitten wij zelfs nog geen mannen van het vak ¹⁾; als specialiteit in de staathuishoudkunde is geen onzer op dit Congres verschenen; en versta ik u wel, dan hebt ge u aangegord, niet om hier in openlijk toernooi het zwaard met den tegenstander te kruisen, maar om, in besloten vergadering, als broeders in den naam van Jezus vereenigd, op ernstige wijze de vraag te bespreken: *Wat ons als belijders van den Christus te doen staat, met het oog op de sociale nooden van onzen tijd.*

Ook de belijders van Jezus in het buitenland zagen almeer de noodzakelijkheid daartoe in. Denkt slechts aan het optreden van de *Christliche Arbeiterpartei* in de kringen van Graaf Von Waldersee te Berlijn; aan de *Christian Socialists*, die, door Maurice en Kingsley geïnspireerd, zich onder Reverend Headlam te Londen tot een groep aaneensloten; aan de *Société Chrétienne suisse pour l'économie sociale* nu twee jaren geleden

te Genève opgericht ²⁾; en, om nu het Christelijk terrein op zijn breedst te nemen, aan wat van Roomsche zijde door kundige denkers als Le Play en Von Ketteler, door heel een reeks van gewichtige Congressen in Duitschland, Frankrijk en België, en nu onlangs door Leo XIII in zijn encycliek voor de oplossing der sociale quaestie gedaan is ³⁾. Zoo valt ons optreden niet te *vroeg*, maar eer te *laat*, en komen we achter anderen aan, waar vóórgaan ons mogelijk ware geweest. Of hadden niet reeds Bilderdijk, Da Costa en Groen van Prinsterer, nog eer onder de Christenen buitenslands een enkele stemme vernomen werd, óns op dezen socialen nood gewezen? Bilderdijk, die reeds in 1825 de lagere bevolking toezong:

't Is armoê en verval waar ge in verkwijnt en zucht,
Daar weelde tergend brast *van uwer handen vrucht*;

en die, in het aangezicht van dien nood, de valsche weldadigheidstheorie persifleerde, toen hij het oud-Liberalisme aldus sprekend invoerde:

Ja, 't land bezwijkt van de armen!
Naar Frederiksoord daarmee, dan zijn we er van verlost.
't Is rasphuisboeverij waarover we ons erbarmen.
Wien is 't niet reeds te veel wat *eerlijke* armoê kost?
Zij hongeren, ja, 't is waar, *zij vinden niet te werken*,
Doch waartoe zijn ze nut, zoo 't werk voor hen ontbreekt?

Waartegenover Bilderdijk dan, den vinger op de wonde leggende, de Christenen tot boete opriep met dien snijdenden aanhef van zijn snerpemde Oprakeling:

Wanneer een volk in zonden moet vergaan,
Vangt *in de Kerk* de zielsmelaatschheid aan ⁴⁾

Vijftien jaren later geeselt Da Costa in zijn *Lied van 1840* even meedoogenloos de *Plutocratie*, de »oppermacht van 't geld», gelijk hij ze noemt, en teekent ons den socialen nood, die toen te komen stond, en nu gekomen is, in deze tegenstelling:

HIER weelde, ontwassen aan zichzelf, van buiten bloeiend
 En schitterend van jeugd, maar innerlijk verschroeiend
 En sapbedervend als een kanker, en, of 't waar'

Der standen evenwicht verbrekend. . . . DAAR

Gemor bij d'arbeid, *die geen brood geeft*; jokdierbanden
 Geworpen om den hals van vrijen, waar de wanden
 Van hitte blaak'ren dag en nacht, en eeuw'ge rook
 De steden zwart verwt, en *de ziel verstikt* in smook ⁵⁾).

Zoo profeteerde Da Costa, niet het Socialisme nasprekend, maar het vierde eener eeuw, vóór nog Karel Marx in 1864 te Londen zijne Internationale stichtte. En het was op de helft van den tijd, die daartusschen inligt, dat Groen van Prinsterer in 1853 de toen nog zoo deftige heeren op het Binnenhof schrik aanjoeg door zijn krasse verklaring: »Tegenover de socialistische begrippen lette men op den inderdaad *kommervollen toestand* der lagere bevolking; en zij bovenal indachtig aan het nadeel hetwelk de hoogere standen door *zedebederf* en *valsehe wetenschap* bij het volk hebben gesticht.” Hij sprak het uit, dat in het socialisme »een *waarheid gemengd ligt*, die het kracht geeft”; erkende »dat men trachten moest naar verbetering ook van de *materieele* toestanden, wier verkeerdheid de kracht der socialistische dwaling verdubbelt” ⁶⁾; en riep zijn mede-Christenen ter blussching van den brand op, toen hij schreef: »Het Socialisme vindt zijn oorsprong in de Revolutie,” en is deswege evenals de Revolutie zelve »alleen door het Christendom verwinbaar.” ⁷⁾

We zijn dus *in mora* gesteld. En dat niet alleen door de ons van God gegeven leidslieden, maar even luid door de Socialisten zelven, die niet affieten, zich voor hun *utopiën* steeds op den Christus te beroepen; ons gedurig ernstige spreuken uit de Heilige Schrift voorhielden; ja, zóó sterk den band tusschen den Socialen nood en de Christelijke religie gevoelden, dat ze niet aarzelden den Christus zelven als den Grootprofeet van het Socialisme voor te stellen, en uit te roepen: »Von einem Misslingen des Christlichen Befreiungswerkes kann nicht die Rede

sein ; es liegen bloß zwei Jahrtausende zwischen dem Beginn und dem Abschluss des von Christus unternommenen Werkes." 8)

Een liberaal van den ouden stempel, Adolphe Naquet, is er dan ook ongerust over, dat juist het Socialisme aan het Christendom nieuwe triomfen bereiden zal, en verwijt aan den Socialist, dat hij, ondanks zijn godsdiensthaat, de zaak van den godsdienst juist bevordert. *Vous faites oeuvre de religiosité*, roept hij uit, »doordien ge juist *die* problemen op den voorgrond schuift, bij wier oplossing het Christendom zoo van nabij is betrokken" 9). Een niet bedoelde, maar niettemin beteekenisvolle hulde aan den invloed, dien het Christendom op de oplossing van het Sociale probleem kan oefenen ; een invloed die nog schooner uitkomt in dit rijke woord van Fichte: »Het Christendom verbergt in zijn schoot een veel grooteren schat van levensvernieuwing dan ge vermoedt. Tot hiertoe oefende het zijn kracht nog slechts op de *enkele personen*, en slechts zijdelings op den Staat. Maar een ieder die ooit, 'tzij als ongeloofige, 'tzij als belijder, zijn geheime drijfkracht bespieden kon, moet toestemmen dat er van het Christendom *ook voor de maatschappij* een wondere *organiseerende* kracht kan uitgaan ; en, eerst als *die* kracht doorbreekt zal de Religie van het Kruis voor heel de wereld schitteren in al de diepte harer conceptiën en in al den rijkdom van den zegen dien ze brengt" 10).

Doch genoeg citaat en te over reeds, M. H., om ook in uzelf de besliste overtuiging te doen spreken, dat het rechtstreeksch verband tusschen het Sociale vraagstuk en de Christelijke Religie eenvoudig *onloochenbaar* is. Zelfs bekruipt ons zekere schaamte, dat die overtuiging dusver niet luider in ons sprak, of althans ons niet eer tot daden prikkelde. Het wordt ons tot schuld en het stemt ons tot verootmoediging, dat, waar zoo schreiende nood openbaar werd, we niet reeds voorlang in den naam van Jezus zijn opgetreden. En het is in dien geest van zelfaanklacht, en allerminst in een toon van hoogheid, dat ik uw verwijtende wedervraag versta, of zoo in het oog springende waarheid in een kring als hier samenkwam

dan nog betoog behoeft, en of, waar we staan voor zoo ontzaglijken nood der tijden, die op elk punt van den omtrek met het wezen zelf van *dwaling* en *zonde* samenhangt, ons oog zich zou mogen, ja, zou kunnen afwenden van den *Christus Consolator*, die immers ook tot onze fel bewogen eeuw in goddelijke ontferming roepen blijft: »Kom tot mij, gij, rijkste eeuw, die ooit aanbrak, maar die zoo doodelijk vermoeid en beladen zijt, en *ik* zal u ruste geven.»

Aan het *bestaan* van dat verband verspil ik derhalve geen woord meer. Veeleer is de erkenning hiervan de onderstelling, waarvan dit Congres uitgaat. Maar wat ge op dit oogenblik wel van mij verwacht, en wat ik, met een beroep op uw welwillend oordeel, althans ga *trachten* u te leveren, is eene blootlegging van de vezelen, waardoor beide levensverschijnselen, eenerzijds de Christelijke Religie en anderzijds het Sociale vraagstuk, in elkander liggen gestrengeld. Aan de overtuiging, dát er zulk een verband bestaat, hebben we niet genoeg. Het moet ook vorm en gestalte voor ons aannemen. Zoo alleen kan het spreken tot ons bewustzijn ¹¹⁾.

Daartoe nu ga ik uit van een tegenstelling, die duidelijk voor ons aller besef spreekt, ik bedoel de tegenstelling tusschen de *natuur* gelijk ze onafhankelijk van onzen wil bestaat, en onze menschenlijke *kunst* die op deze natuur inwerkt ¹²⁾. Geheel het sociale vraagstuk toch wordt geboren uit het verband tusschen ons menschenlijk leven en de stoffelijke wereld die ons omringt. Maar nu is er, zoowel in dat menschenlijk leven, als in die stoffelijke wereld, éénerzijds een macht die buiten ons bereik ligt, en die we *de natuur* plegen te noemen, en anderzijds een macht die van 's menschen wil uitgaat, en die kortweg kan aangeduid als *de kunst*. We zijn met onze eigen *menschenlijke* natuur in de natuur *om ons heen* geplaatst, niet om die natuur te laten voor wat ze is, maar met een aandrift en roeping in ons, om door menschenlijke kunst op die natuur in te werken, haar te veredelen en te volmaken. Zoo legt zich de paardenstoeterij op de veredeling der rassen toe; leest de kundige bloemist

niet een ruiker van veldbloemen saam, maar verveelvoudigt en verfijnt door zaadmenging de soorten; zoo komt uit water stoom; wordt uit een doffen steen de fonkelende diamant geslepen; zoo leidt men den wilden stroom, die door de bergen brak, in veiliger bedding, en maakt zijne wateren aan de scheepvaart en aan de besproeiing onzer velden dienstbaar. Kortom, op elk gebied der natuur treedt menschelijke kunst op, niet om het leven der natuur te vernietigen, veelmin om er mechanisch een anderen opstal naast te plaatsen; maar wel om de kracht, die in de natuur schuilen bleef, er aan te ontlokken, of ook om de te wilde kracht, die van haar uitging, te regelen. Gods eigen ordinantie wil het alzo. Nog in het paradijs ontving de mensch den last, om deze stoffelijke wereld »te bewaren en te cultiveeren.” ¹³⁾ Ze was geschapen, — vergeef mij het hier onmisbaar Germanisme — om »vervolmaakt” te worden. Alle creatuur, zegt onze Confessie zoo schoon, moest den mensch dienen, opdat de mensch zijn God zou dienen ¹⁴⁾. Maar hieruit volgt dan ook dat deze regel even onverbiddelijk doorgaat voor uw eigen *menschelijk* leven, zoo wat uzelfen persoonlijk, als wat uw saamleven met anderen aangaat. Verzaking van plicht is het, zoo ge uw innerlijke natuur onbeteugeld haar loop laat gaan, en ze niet door de heilige kunst van het »waken, bidden en strijden,« te hulpe komt en veredelt. Schande is het voor vader en moeder zoo ze hun kroost uit zijn natuur laten opgroeien, en niet door de kunst der opvoeding op die natuur inwerken. En zoo nu ook is het niets dan primitieve barbaarschheid, wanneer de menschelijke samenleving, zonder hoogere contrôle, aan het verloop der natuur wordt overgelaten, en geen staatskunst, nu in hoogerem zin genomen, tusschen beide treedt, om uit dit samenleven een *gemeenschap* te doen opkomen, en voorts dit maatschappelijk leven zoo in zich zelf, als in zijn samenhang met de stoffelijke wereld, te veredelen ¹⁵⁾.

Greep hierbij nu *geen* vergissing plaats, verliep men *niet* in dwaling, en trad het egoïsme en de misdaad *niet* storend

tusschenbeide, dan kon deze ontwikkeling van de menschelijke samenleving steeds rustig haren loop vervolgen en zich ongehinderd naar steeds volkomener geluksstaat voortbewegen. Maar in zoo gewenschte conditie verkeerde men niet. Want wel heeft zeker instinct schier onder alle volkeren tot de erkenning van enkele onmisbare grondslagen voor alle menschelijke samenleving geleid; en is door genieën en heroën op dit gebied reeds van oude tijden af menige gelukkige greep gedaan; maar zoodra het aankwam op een meer *uitgewerkte* ordening voor dit zoo samengestelde levensverschijnsel, dat we de menschelijke maatschappij noemen, is slag op slag misgetast, zoo door hen die in het sociale leven de *usantie* beheerschten, als door hen die optraden met magistrale macht; en beide malen had die reeks van misslagen tweeërlei vaste oorzaak, óf in de dwaling, óf in de zonde. *In dwaling* voor zooverre men in onkunde verkeerde omtrent het wezen van den mensch en zijn sociale eigenschappen; en niet minder omtrent de wetten, die eenerzijds de samenleving en anderzijds de voortbrenging, de verdeeling en het gebruik van het stoffelijk goed beheerschten. Maar ook en niet minder *in de zonde*, die uit hebzucht of heerschzucht, de ééne maal door geweld, en de andere maal door valsche usantie en ongerechte wet, de gezonde ontwikkeling der samenleving stoorde of tegenhield, en dan soms eeuwenlang een zeer *ongezonde* ontwikkeling deed voortkankeren. Na eenig verloop van tijd traden dan deze dwaling en deze zonde met elkander in bond, om onwaarsachtige *beginselen*, die onze menschelijke natuur geweld aandeden, tot heerschappij te verheffen; en uit deze valsche beginselen *systemata* op te bouwen, die aan het onrecht een glimp gaven en in theorie als *normaal* stempelden wat feitelijk tegen den eisch van het leven inging ¹⁶). †

Dit roekeloos spel met de menschelijke samenleving is onder alle volkeren, is in alle tijden der historie gedreven; gedreven door denkers en bezitters in het private leven; en straks onder hun inspiratie op niet minder onverantwoordelijke wijze gedreven door

de Overheid. Immers al is het volkomen juist, dat de sociale quaestie in engeren zin slechts bij groote tusschenpoozen aan de orde komt, en velen hierdoor in den waan verkeerden, alsof de inmenging van de Overheid in het sociaal probleem een nieuwigheid van onzen tijd ware, toch is er feitelijk in geen land ter wereld ooit eenige Overheid geweest, die niet op allerlei wijze én den gang van het maatschappelijk leven én zijn verhouding tot het stoffelijk goed beheerscht heeft. Ze deed dit door velerlei bepaling van het burgerlijk recht; ze deed het door het handelsrecht; zijdelings ook door haar staatsrecht en strafrecht; en wat de verhouding tot het stoffelijk goed betreft, meer bijzonder door het erfrecht, het belastingstelsel, door de regeling van uit- en invoerrechten, door hare bepalingen voor koop en huur, door haar agrarische regeling, haar koloniaal beheer, haar muntregeling en zooveel meer. Van een vrije geheel instinctieve ontwikkeling der maatschappij is in geen rijk van hogere nationale ontwikkeling dan ook ooit sprake geweest. Menschelijke kunst heeft allerwege de ontwikkeling der natuurlijke krachten en verhoudingen aan zich onderworpen. Maar al moet nu dankbaar erkend, dat deze inmenging van het menschelijk beleid, ons, in het algemeen gesproken, uit de toestanden der barbaarschheid in een toestand van geordende saamleving heeft overgebracht; ja, al mogen moet toegegeven, dat zekere doorgaande ontwikkeling der saamleving het geloof sterkt aan hooger Providentieel bestuur; toch valt het geen oogenblik te betwijfelen, of deze inmenging heeft, veelszins van *onware* beginselen uitgaande, alle eeuwen door toestanden die gezond hadden kunnen zijn, *ongezond* gemaakt; veelszins onze onderlinge verhoudingen *vergiftigd*; en namelooze *ellende* te weeg gebracht, waar het *geluk* en de *eere* der natiën aller staatskunst's doel moest zijn ¹⁷). *

De niet weg te nemen ongelijkheid tusschen mensch en mensch gaf den sterkere een overwicht over den zwakkere, en als gold het geen menschelijke samenleving, maar een samenleving van dieren, in wier wereld de vaste regel geldt

que les plus forts mangent les plus faibles *), hebben de sterkeren, bijna als vaststaanden regel, alle usantie en alle magistrale ordinantie zóó weten te buigen, dat húnner het profijt en voor den zwakkeren de schade was. Niet, als de kannibaal zette men den tand in elkanders vleesch, maar de machtigere mergelde den zwakkere uit door een wapen waartegen geen verweer was. En waar de magistraat als dienaar Gods nog voor den zwakkere opkwam, wist de machtigere klasse der maatschappij welhaast zulk een overwegenden invloed op het staatsbestuur uit te oefenen, dat de Overheidsmacht die den zwakkere had moeten beschermen, een instrument tegen hem werd ¹⁸⁾. En dat niet omdat de machtiger man in zijn hart slechter was dan de zwakkere; want nauwlijks kwam er een uit de lagere klasse naar boven, of hij deed op zijn beurt even hard, ja, nog harder, aan het goddelooze onderdrukken van zijn vroegere standgenooten mede. Neen, de oorzaak van het kwaad lag daarin, dat men den mensch beschouwde als afgesneden van zijn eeuwige bestemming, hem niet eerde als naar den beelde Gods geschapen, en niet rekende met de majesteit des Heeren, die alleen machtig is, om een in zonde verzonken geslacht, door genade, in toom te houden. En zoo nu is reeds vanouds die ongerechtige toestand geboren, waarvan de Prediker zoo roerend klaagt: »Ik zag aan alle de onderdrukkingen, die onder de zon geschieden, en zie, er waren de tranen der verdrukten, en aan de zijde hunner verdrukters was macht; *maar zij hadden geen trooster*'' ¹⁹⁾. Een toestand als toen Náboth vermoord werd, opdat Izébel zijn akker bij het koninklijken park van Achab zou trekken. Of wilt ge: een staat van zaken door onzen Heiland in den rijken man en den armen Lazarus voor altoos gebrandmerkt; en waartegen Jacobus zijn apostolischen banvloek slingerde, toen hij schreef: »Welaan nu, gij rijken, weent en huilt over uwe ellendigheden die over u komen zullen. Zie, de loon der werklieden, die uwe landen gemaaid hebben, welke van u verkort is, roept, en het geschrei

*) Dat de sterkere dieren de zwakkere opeten.

dergenen die geoogst hebben, is gekomen tot in de ooren van den Heere Sebaôth''²⁰⁾.

Is het nu denkbaar M. H. dat de Christelijke Religie, toen ze de wereld inging, tegen zoo misdadigen stand van zaken *geen* positie zou hebben genomen? Gij weet toch, hoe, in nog erger mate dan thans, soortgelijke sociale toestanden, als nu het huidig Europa en Amerika in spanning houden, destijds den naderenden val profeteerden van het Romeinsche keizerrijk, en hoe een echt Aziatisch despotisme, schier in alle wingewesten van het Romeinsche rijk, een stelsel van uitzuiging en uitmergeling deed heerschen, waartegen helden van het woord als Cicero vaak vruchteloos hun stem verhieven. Ook *toen* het evenwicht der standen verbroken; tartende weelde naast schreiende nooddruft; onmetelijke kapitalen opeengehoopt en schamele armoede weggestopt in Romes achterbuurten; en als noodwendig gevolg hiervan: bederf in het staatsbeheer; zingenot in stee van zedelijke aandrift toongevend in de publieke opinie; en de door nood en hartstocht vervoerde menigte elk oogenblik gereed tot opstand, moord en plundering.

Het stroeve heidensche Rome is toen, evenals het lachende Griekenland, in dien bajert van menschelijken jammer verzonken;²¹⁾ maar, eer het zonk, was er in Bethlehem een licht opgegaan en was er van Golgotha een stervenskreet vernomen, waardoor een nieuwe hope voor de volkeren gewekt was. Niet in den zin waarin men thans den Christus Gods tot een *sociaal* hervormer *verlagen* wil. *Heiland der wereld* was zijn veel hooger en veel rijker eeretitel. Maar toch de »godzaligheid'', die hij onder menschen aanbracht, had een belofte, »niet alleen voor het *toekomende*, maar ook voor het *tegenwoordige* leven''²²⁾, zóó echter dat altoos 's menschen *eeuwig* welzijn hoofdzaak bleef. Ziel en lichaam mocht niet verdorven worden in de hel. De worm die niet stierf, de weening en knarsing der tanden in een vuur dat nooit uitgebluscht wierd, waren

de schrikbeelden, die, als Jezus op ons, arme menscheid, zag, hem geen rust lieten. De vreugde, waartoe hij opriep, moest de *eeuwige* vreugde in zijn koninkrijk zijn. En nooit is in onzen Heiland de wreedheid van den Socialist gevonden, die, om een lotsverbetering in deze korte spanne tijds van ons *tijdelijk* aanzijn, wild en woest alle uitzicht op een heerlijkheid, *die eeuwig duren zal*, afsnijdt ²³). Revolutie is dan ook door Jezus noch door zijn apostelen ooit gepredikt. Aan alle macht die over ons gesteld is hebben we onderworpen te zijn; en de arme Lazarus zal zijn wrake hebben, niet terwijl hij van de brokskens leeft die van de tafel des rijken vallen, maar als eens die rijke eeuwige smart lijdt en de arme Lazarus wordt vertroost ²⁴).

En vraagt ge wat Jezus dan deed, om redding aan te brengen in den socialen nood *dier* dagen, zie het hier. Omdat hij wist dat zoo tergende misstanden uit den boozen wortel van dwaling en zonde waren opgesproten, plaatste hij tegenover die dwaling de *waarheid*, en brak hij der zonde kracht door voor die zonde zijn bloed te vergieten en *zijn Heiligen Geest* uit te storten in de zijnen. Omdat rijk en arm uitéén waren gevallen, doordien beiden hun vereenigingspunt in God hadden verloren, riep hij beiden samen terug naar hun *Vader die in de hemelen is* ²⁵). Omdat hij inzag, hoe de afgoderij van het geld den adel in het menschenhart deed besterven, gaf hij den *dienst van Mamon* aan de diepe verachting zijner volgelingen prijs ²⁶). Omdat hij den vloek begreep, die in het kapitaal ook voor den rijkere ligt, riep hij hem toe, met dat kapitaliseeren toch op te houden, en geen schatten te vergaderen op aarde, waar ze de mot en roest verteert en de dieven doorgraven en stelen ²⁷); terwijl hij den rijken jongeling afwees, omdat deze niet besluiten kon *al* zijn goed te verkoopen en aan de armen te geven ²⁸). In Jezus' hart woonde geen haat tegen de rijken, maar wel een diep medelijden met hun klaaglijken toestand, want de Mamondienst was zoo hard, en immers, eer zou een kemel door het oog eener naald gaan, dan dat een rijke inging in het koninkrijk

der hemelen. Alleen waar geldbezit tot woeker en tot hardheid leidt, *toorn*t Jezus, en de man, die zijn schuldenaar niet wil kwijtschelden, wordt in een aangrijpende gelijkenis aan de pijners overgeleverd en als een booze dienstknecht, die geen ontferming kent, gebrandmerkt ²⁹⁾.

En toch werkt Jezus ook weer niet uitsluitend door zedelijke motieven. *Il paye de sa personne* ³⁰⁾). Waar arm en rijk tegenover elkander staan, kiest hij zijn plaats nooit bij de meergegoeden, maar sluit hij zich altoos bij de armeren aan. In een stal wordt hij geboren, en al hebben de vossen hollen en de vogelen des hemels nesten, de Zoon des menschen heeft niet waar hij het hoofd nederlegge ³⁰⁾. Bij zijn apostelen mag van kapitaalverzameling geen sprake zijn. Zij moeten uitgaan zonder buidel en zonder male. En wel is er onder hen één die de beurs droeg, maar die ééne was Judas, die vreeselijke mensch, die, juist door geldzucht verleid, zijn ziel aan den duivel verkocht ³¹⁾. Machtig is dan ook de trek van ontferming, die in elke bladzijde van het Evangelie is ingesneden, zoo dikwijls Jezus met de lijdenden en de verdrukten in aanraking komt. De schare die de wet niet kent, stoot hij niet af, maar trekt hij tot zich. Geen vlaswiek die nog even smeult, dat hij ze zou uitblusschen. Wat krank is geneest hij. Van de aanraking van het melaatsche vleesch trekt hij zijn hand niet terug. En als de schare honger heeft, ook al hongert ze nog niet naar het brood des levens, reikt hij haar tarwebrood in menigte en schenkt haar overvloed van kostelijke visch ³²⁾. Zoo paart zich bij Jezus aan de theorie een *levenspraktijk*. Zijn theorie is gezet in den toon van wat de Spreukendichter bad: »Armoede of rijkdom geef mij niet; voed mij met het brood mijns bescheiden deels'' ³³⁾. Een bede waaruit voor den geldzuchtige door den Apostel deze levensles wordt afgeleid: »Niets hebt ge in de wereld ingebracht; dies kunt ge ook bij uw sterven niets er uitdragen. Zoo ge derhalve slechts voedsel en deksel hebt, zult ge daarmede vergenoegd zijn. Wilt ge daarentegen rijk worden, zoo valt ge in verzo-

³⁰⁾ Hij predikt ook door zijn persoonlijke verschijning.

king, en in den strik, en in allerlei dwaze en schadelijke begeerlijkheid, die den mensch doet verzinken in verderf en ondergang; *want de geldzucht is de wortel van alle kwaad*. Gij, o, mensch Gods, vlied dan deze dingen" ³⁴). Maareenetheorie, waaruit bij tegenstelling evenzeer voor den armere volgt, dat hij niet morren zal, noch zich tot bitterheid laten prikkelen, en niet zeggen zal in zijn bezorgdheid: »Wat zullen wij eten? of wat zullen wij drinken? of waarmede zullen wij ons kleeden? Want alle deze dingen zoeken de heidenen, terwijl toch uw hemelsche Vader weet, dat gij alle deze dingen behoeft." En dan heet het, zoo vlak omgekeerd, als onze Socialisten het prediken: »Zoekt eerst het Koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid en alle deze dingen zullen u toegeworpen worden" ³⁵). Aldus de theorie, die naar twee zijden tegelijk, bij rijk en bij arm, den wortel der zonde in ons menschelijk hart doorsnijdt. Maar om dan ook op die *theorie* de hartverwinnende *praktijk* te laten volgen van een toewijding, een zelfverloochening, meer nog van een goddelijke ontferming, die eerst alle balsem, die slechts onder zijn bereik ligt, in de wonde der lijdende menscheid druppelt, en dan eindigt met voor aller nood en dood, 't zij dan dat ze rijk, 't zij dat ze arm zijn, zelf ter slachting te gaan, als het Lam dat stom is voor dien die het scheert ³⁶).

Zulk een optreden nu M. H., zulk een prediking, zulk een sterven zou reeds op zich zelf invloed ten goede hebben geoeffend op de sociale verhoudingen. Het omverwerpen van het afgodsbeeld van den Mamon en het verplaatsen van het bestaansdoel van deze aarde naar den hemel, moest, ook zonder meer, een geheelen ommekeer te weeg brengen in het zelfbewustzijn der volkeren. En toch, hierbij liet Jezus het niet. Jezus heeft ook *georganiseerd*. Hij deed immers ook *zijn Kerk* onder de natiën uitgaan; een kerk, die bestemd was in drieërlei opzicht op het sociale leven in te werken. Vooreerst *door den Dienst des Woords*, in zooverre dit Woord gestadiglijk de geldzucht bestreed, den arme en verdrukte troostte, en in ruil voor het lijden des tegenwoordigen tijds op een eindelooze heerlijkheid wees. Ten

tweede door een georganiseerden *Dienst der barmhartigheid*, die in 's Heeren naam, als zijnde Hij de eenige Eigenaar van alle goed, in zooverre gemeenschap van goederen vroeg, als in den kring der geloovigen geen man of vrouw die gebrek leed, of zijn naaktheid niet kon dekken, meer mocht geduld. En ten derde door tegenover het yershil van rang en stand *de Gelijkheid der broederschap* te stellen; alle zich vreemd houden aan zijn eigen vleesch af te snijden; en bij het Heilig Avondmaal rijken en armen aan éenzelfden heiligen Disch te vereenigen, ten symbool van de eenheid, die hen niet slechts als »kinderen der menschen'', maar meer nog als onder ééne schuld bezwijkend en door éénzelfde offerande verlost, in Christus samenbond ³⁷⁾.

Feitelijk is dan ook, als rechtstreeksch gevolg van de verschijning van den Christus, en van het uitgaan van zijn kerk onder de volkeren, de menschelijke samenleving een merkbaar *andere* geworden, dan ze onder de Heidensche bedeeing was. De toenmalige Romeinsche maatschappij geleek treffend op wat Jezus eens noemde »een wit gepleisterd praalgraf, van buiten wel schoon schijnend, maar van binnen vol doodsbeenderen''; en dat witte praalgraf stortte in puin ³⁸⁾. En zonder nu te willen beweren, dat het nieuwe maatschappelijk gebouw, dat als vanzelf op dezen puinhoop verrees, ook maar eenigszins aan het door Jezus gekoesterde ideaal beantwoordde, mag toch dankbaar erkend, dat er *draaglijker* sociale toestanden geboren werden. Niet het aardsche goed woog langer het zwaarst in de publieke schatting; ook het eeuwige welzijn woog meê. De slavernij wierd in haar wortel geknakt en onderging een zedelijke critiek, die haar als instelling sloopte. Voor den arme en den wees begon men zorg te dragen. Het ophoopen van te groote kapitalen werd, ook door het verbod van woeker, tegengegaan. Hoogere en lagere standen naderden elkander op voet van vrijer gemeenschap. En al werd de tegenstelling van overvloed en schaarschte niet uitgewischt, toch vloekte de overdadige weelde niet zoo sterk meer tegenover het nijpend gebrek. Wel was men nog niet waar men wezen moest, maar

toch was men op een beteren weg geraakt; en zoo de kerk niet van haar eenvoud en haar hemelsch ideaal ware afgeweken, zou de invloed der Christelijke religie op de Staatsinrichting en op de maatschappelijke verhoudingen eerlang *overheerschend* zijn geworden ³⁹⁾. Daartoe echter ging de kerstening van Europa te snel en was de te assimileeren volkerengroep te massaal. De bekeering van Constantijn was voor de kerk het sein om te huwen met de wereldmacht, en hiermeê sneed ze de zenuw van haar kracht door. Vandaar toen allengs het weer insluipen van *de wereld* in de Kerk. In steê van discipelen, die zonder male of buidel uitgingen, rijk gedoteerde kerkprinsen, huizend in prachtige paleizen; en als opvolgers van den Galileeschen visscher aan het hoofd der Kerk te Rome een reeks van Pausen, die vorstelijken praal ten toon spreidden en in een Julius II en Leo X meer op paganiseering der Christenheid dan op de kerstening van het wereldsche leven bedacht schenen ⁴⁰⁾. Zoo was het zout zouteloos geworden en hernam het sociale bederf zijn oude kracht; een bederf, dat, in de landen der Reformatie wel gestuit maar niet bedwongen, in het Roomsche gebleven deel van Europa alras derwijs voortkankerde, dat ten letste vorstenabsolutisme en aristocratische trots die ondukbare spanning in het leven riepen, welke ten slotte uitliep op de Fransche, en dus op Roomsche terrein uitgebrokene, revolutie ⁴¹⁾.

Deze revolutie nu, waartegen elk consequent doordenkend belijder van den Christus zich *moet* keeren, stichtte haar kwaad, *niet* zoozeer doordat ze de Bourbons van den troon stootte, *noch* doordien ze den derden stand in macht boven adel en geestelijkheid plaatste; maar door den volstrekten ommekeer, dien ze in het levensbesef en in de levensbeschouwing der volkeren teweegbracht. Lag in de Christelijke religie het beginsel, dat aller onderwerping aan God den band vlecht, die Gezag en Vrijheid vereenigt, — de Fransche revolutie wierp de maiesteit des Heeren uit, om uit den

vrijen wil van het individu een gekunsteld gezag op te bouwen, dat wonderwel geleeke op dien steiger, die, uit losse binten en planken ineengespijkerd, bij den eersten stormwind, die opstak, kraakte en naar omlaag sloeg. Had de Christelijke religie ons het leven op aarde als onderdeel van een *eeuwig* bestaan leeren begrijpen, — de Fransche Revolutie loochende en bestreed al wat buiten den gezichtskring van dit aardse leven viel. Sprak de Christelijke religie van een verloren gelukstaat, een staat van reinheid waaraan we ontzonken waren, en riep ze deswege tot ootmoed en bekeering op, — de Fransche Revolutie zag in den natuurstaat den normaal-menschelijken maatstaf, prikkelde onzen hoogmoed en stelde voor bekeering *liberaliseering* van 's menschen geest in steê. Meer nog, had de Christelijke Religie, als vrucht van goddelijke ontferming, de ontferming eener uit God geweldige liefde de wereld ingedragen, — de Fransche Revolutie stelde daartegenover het egoïsme van den om bezit worstelenden hartstocht. En, om op het eigenlijke punt te komen, waarin de hartader der sociale quaestie schuilt, had de Christelijke religie de persoonlijke menschelijke eere in de sociale samenbinding van een organisch-samenhangend maatschappelijk leven gezocht, — de Fransche Revolutie verstoorde dat organisch weefsel, verbrak die sociale banden, en hield ten slotte, in haar atomistisch knutselwerk niets over dan het eenzelvig, zelfzuchtig en voor zijn zelfstandigheid opkomend individu ⁴²⁾.

Hiermeê nu was de teerling geworpen. Het kon toch niet anders, of uit deze loswoeling van al wat ons menschelijk leven in menschelijke eere saâmbond, moest met ijzeren noodwendigheid, én een diepgaande *sociale nood*, én een wijdvertakte *sociaal-democratische beweging*, én ten slotte voor alle volk en natie een uiterst netelige *sociale quaestie* geboren worden. Ik ontken daarmee niet, dat de toepassing van den stoom op het werktuig, de snellere gemeenschap tusschen land en land, en evenzoo de sterke toeneming der bevolking, mede op de verslechtering der sociale verhoudingen inwerkten ⁴³⁾; maar wat ik staande houd is, dat noch de sociale quaestie, die thans twee

werelddeelen in koortsachtige spanning houdt, noch de sociaal-democratie die thans in Europa en Amerika de publieke orde bedreigt, ooit, ook maar van verre, zulke onheilspellende afmetingen zouden hebben aangenomen, indien de beginselen der Fransche Revolutie niet zulk een volslagen ommekeer hadden teweeggebracht in het levensbewustzijn der natiën, der standen en der individuen ⁴⁴⁾.

In de eerste plaats dan, de Fransche Revolutie *moest* oorzaak worden van een diep gaanden *socialen nood*. Dit volgde uit den dubbelen karaktertrek, die haar eigen was, om vooreerst *geldbezit* als het hoogste goed voor te stellen, en ten andere bij de worsteling om *dit geld* allen tegen allen op te hitsen. Niet alsof die jacht op het geld in haar programma stond, noch ook alsof haar bezielder tolken geen idealer tonen aan hun harp ontlokten, maar de theorie, het systema *moest* op een kniebuiging voor den Mamon uitloopen; eenvoudig doordien het den horizon van *een eeuwig leven* afsneed, het geluk op aarde, *dus in het aardsche*, deed zoeken, en alzoo een sfeer van lagere drukking schiep, waarin geld de waardemeter en voor geld alles veil zou zijn. Voeg daarbij nu de slooping van alle sociale organisatie, gevolgd door de uitroeping van het mercantiele evangelie van het: *Laissez faire, laissez passer*; en ge verstaat het hoe de *struggle for life* wierd ingeluid door een *struggle for money*, waarbij de wet der dierenwereld, dat de snoek het vorentje opslokt, grondwet werd van alle sociale verhouding. Geldzucht, jacht op geld, aldus had de heilige apostel ons geleerd, is *de wortel van alle kwaad*; en nauwlijks was dan ook deze booze demon in den aanvang dezer eeuw ontketend, of geen overleg bleek fijn, geen list sluw, geen bedrog schandelijk genoeg, om door overmacht van kennis, van positie en grondkapitaal geld en altoos meerder geld op den sociaal zwakkere te veroveren. Dit zou reeds zoo geweest zijn, ook bij aldien in den aanvang van deze worsteling de kansen voor ~~een~~ beide partijen *gelijk* hadden gestaan; maar wierd het in veel erger mate, nu de kansen zoo in het oog loopend *ongelijk* waren. Eenerzijds

bij de *bourgeoisie* ervaring en inzicht, talent en aaneensluiting, beschikbaar geld en beschikbare invloed; en daar tegenover de boerenbevolking en de arbeidersklasse van kennis ontbloomt, van alle hulpmiddel beroofd, en door de elken morgen weêrkeerende behoefte, om den mond open te houden, genoodzaakt zich naar elke, zelfs naar de onbillijkste conditie, te voegen ⁴⁵⁾. Ook zonder profetische gave viel de uitkomst van deze worsteling dan ook licht te voorzien. Ze *kon* niet anders eindigen dan met een wegzuiging van alle verrekenbare waarde naar den kant der grootere en kleinere kapitalisten, om voor de breede onderlagen der maatschappij slechts zóóveel over te laten, als strikt noodig bleek, om deze instrumenten der kapitaalvoeding (want als zoodanig alleen golden in dit systeem de arbeiders) in stand te houden. En zoo is dan, wat dusver alleen onder de Joden gezien werd: »aan het ééne uiteinde der sociale linie bezitters van milliarden en aan het andere uiteinde mier-arme tobbers”, allengs de sociale toestand van heel Europa geworden; en dat nog wel zonder het palliatief, dat huiselijke band en mededoogen met den verarmden geloofsgenoot, bij onze Joodsche medeburgers verzachtend werken deed ⁴⁶⁾. En zoo heerscht dan thans in heel Europa een welgedane bourgeoisie over een verarmenden werkenden stand, die gestadig *haar* kapitaal moet voeden, en gedoemd is, om hetgeen voor die kapitaalvoeding geen dienst meer kan doen, te laten verzinken in het moeras van het proletariaat. Een sociale nood nog daardoor verergerd, dat de weelderige bourgeoisie haar weelde ook uitstalt; aldus een *valsche behoefte* bij den mindere prikkelt; en door het ondermijnen van die tevredenheid, die ook met weinig gelukkig kan zijn, te feller, naarmate er minder voor den arme te genieten viel, den koortsachtigen hartstocht naar genotzucht in hem doet ontbranden ⁴⁷⁾+

Met even strikte noodzakelijkheid gaf datzelfde systema in de tweede plaats de geboorte aan de *Sociaal-democratie*, met haar openlijk proclameren van een komende revolutie. Niet alleen »vrijheid” maar ook »gelijkheid en broederschap” had

de Fransche Revolutie in haar bloedroode banier geschreven, en het waren zeker niet het minst de Fransche boeren en de Fransche arbeiders, die in de oorlogen der Fransche republiek ter verovering van die kostelijke heilgoederen, onder het zingen der Marseillaise, naar het slagveld waren gesneld. Doch, helaas, die »gelijkheid» waarvan men gedroomd had, liep uit op steeds stuitender *ongelijkheid*; en voor de beloofde »broederschap» kreeg men een vernieuwde opvoering van de fabel van den wolf met het lam. Moest dit dan niet bij de lijdende klasse der maatschappij de zoo natuurlijke vraag doen rijzen: »Met welk recht dringt men ons dien noodstand op? Ons is geleerd, dat wij zoo goed als ieder ander zijn; alsook dat zich de minderheid in het cijfer aan de meerderheid moest onderwerpen. Welnu, *zijn wij dan niet de meerderheid*; de *overgroot*e meerderheid; de alles overstelpende *massa*? En is het dan geen schending van het beginsel der Fransche Revolutie, en een bespotting van de heilige leuze, waarvoor te Parijs zooveel kostelijk bloed heeft gevloeid, dat een nieuwe aristocratie, thans een aristocratie van veel lager kaliber, t. w. *de aristocratie van het geld*, zich opmaakt, om óns de wet te stellen, óns den voet op den nek te zetten, en aldus nogmaals datzelfde kwaad te vernieuwen, dat eens met zoo ongelooflijke inspanning door de Voltaire's en Rousseaus en de helden der Bastille bedwongen werd? Geef ons, óns óók, de stem in het kapittel, die ons naar het eigen systema der Fransche revolutie toekomt; dan zullen wij u overstemmen, en u een geheel andere sociale huishouding leveren, die aan het privilege voorgoed den doodsteek toebrengt, en ons eindelijk, eindelijk in den schoot werpt, wat uw fraaie theorie ons had toegezegd, maar wat ge ons nimmer schonkt.»

In ernste, M. H., ik zie niet in, wat er, zoo men geen tegenstander, maar aanhanger van het systema der Fransche Revolutie is, op logisch goede gronden tegen dezen eisch der Sociaal-democratie zou zijn in te brengen. Op dát standpunt moet ik althans haar onvoorwaardelijk gelijk geven. Die valsche theorie eenmaal toegegeven, is de Sociaal-democratie en zij alleen conse-

quent ⁴⁸⁾. En wat men haar tegenwerpt, dat ze *hierin* althans misgaat, dat ze openlijk *de revolutie* predikt en verklaart desnoods *voor geweld* niet terug te zullen deinzen, ook hiervan zie ik niet in, hoe ge het ooit in naam der Fransche revolutie zult veroordeelen. Of hebben de deftige heeren uit de kringen der Girondins dan *geen* revolutie gepredikt? Heeft men tegenover Lodewijk XVI dan heusch uit het beginsel gehandeld, dat de maatschappelijke orde *niet* mocht verbroken worden? Zijn de geestelijke voorouders onzer Liberalen en Conservatieven dan bij de September-moorden *wel* voor geweld teruggedeinsd? Maar immers reeds het opwerpen van die vragen verloopt in het ongerijmde, waar het doffe dreunen van de valbijl der guillotine ons nog zoo tragisch-onrustig in de ooren naklinkt, en waar nog onlangs het eeuwfeest van de bestorming der Bastille door heel het Liberalistisch Europa als de herdenking van het loffelijkst heldenfeit gevierd is. Hoe wil, wie zelf niet gearzeld heeft, om door stroomen bloeds naar zijn doel te waden, anderen aan de verachting van het menschelijk gevoel prijs geven, omdat ook zij, des nood zijnde, de guillotine weer zouden oprichten? Natuurlijk huiver ik zelf onder het uitspreken van die woorden, en komt al wat de Christelijke Religie ons inspireert, met afschuw tegen zulke uitlatingen in verzet; maar, den Sociaal-democraat tegenover den Liberalist genomen, hém kan of mag ik geen ongelijk geven; want het is meten met twee maten, het is huichelarij of zelfmisleiding, zelven uit de Revolutie, ja uit den koningsmoord geboren te zijn, en dan het aan uw geestelijke kinderen als doodzonde aan te rekenen, zoo ook zij van »krasse middelen» *spreken durven* ⁴⁹⁾.

Ik kom tot een aanlokkelijker onderwerp, M. H., want uit de gevolgen der Fransche Revolutie is nog een *derde iets*, ditmaal *bij reactie*, geboren; ik bedoel nu niet den socialen *nood*, noch ook de Sociaal-democratie, maar de *Sociale quaestie*. Niet alsof de sociale quaestie thans voor het eerst zich zou aandienen. Veeleer is ze in de oude geschiedenis, zoowel aan den Euphraat als aan den Tiber, zoo te Sparta als te Athene

aan de orde geweest; dook ze nogmaals op, toen het leenstelsel ingang vond en na verloop van eeuwen uitsleet; en is ze, om ook een feit uit onze eigen historie te noemen, voor Java tweemaal opgelost, eens door de invoering en later door de afschaffing van het cultuurstelsel. Immers wie van een *sociale quaestie* spreekt, bedoelt hiermeê in den algemeensten zin, dat er ernstige twijfel is gerezen *aan de deugdelijkheid van het maatschappelijk gebouw, waarin we wonen*; en dat er dien-tengevolge in de publieke opinie strijd wordt gevoerd over de hechtere grondslagen, waarop een doelmatiger maatschappelijk gebouw, en dat beter bewoonbaar, valt op te trekken ⁵⁰⁾. Op zich zelf ligt dus in het stellen der sociale quaestie nog volstrekt niet opgesloten, dat ze moet opgelost in *socialistischen* zin. De oplossing, waartoe men geraakt, kan ook een geheel andere wezen. Slechts dit ééne is, zal er voor u een sociale quaestie bestaan, noodzakelijk, t. w. dat ge de *onhoudbaarheid* van den tegenwoordigen toestand inziet, en deze onhoudbaarheid verklaart niet uit *bijkomstige* oorzaken maar uit een fout in den grondslag zelf van ons maatschappelijk samenleven. Voor wie dit *niet* erkent, en acht dat het kwaad te bezweren is door kweeking van vromer zin, door vriendelijker bejegening of milder liefdegave, moge er een religieuse, en moge er een philanthropische quaestie bestaan, maar een *Sociale* quaestie bestaat voor hem niet ⁵¹⁾. Die bestaat voor u dan eerst, zoo ge architectonische critiek oefent op de menschelijke sociëteit zelve, en diensvolgens een andere inrichting van het maatschappelijk gebouw gewenscht én mogelijk acht.

Wat nu de onhoudbaarheid van den socialen toestand betreft, gelijk die uit het individualisme der Fransche revolutie geboren werd, daarover kan, dunkt mij, onder Christenmannen, niet wel verschil van opinie bestaan. Zoo ge u nog een menschelijk hart in den boezem voelt kloppen, en zoo ooit het ideaal van ons heilig Evangelie u verrukt heeft, moet ook in u elke betere aspiratie vloeken tegen den actueelen toestand. Immers gaat het zoo voort, dan wordt het al *minder* een hemel,

en krijgt het al meer iets van een *hel* op aarde. Van den Christus raakt onze maatschappij los; voor den Mamon ligt ze in het stof gebogen; en door den rusteloozen prikkel van het brutaalst egoïsme, waggelen, gelijk de Psalmist klagen zou, de fundamenten der aarde ⁵²). Alle binten en ankers van het maatschappelijk gebouw verschuiven; desorganisatie kweekt demoralisatie; en in de toenemende brooddronkenheid van den één tegenover het steeds klimmend gebrek van den ander, speurt ge eer iets van de ontbinding van het lijk, dan van den frisschen bloes en de gespierde veerkracht eener bloeiende gezondheid ⁵³).⁴

Neen, zóó behoeft het *niet* te blijven, het *kan* beter worden. En die beterschap ligt ongetwijfeld — ik deins voor het woord niet terug — op den *socialistischen* weg, mits ge onder socialistisch nu maar *niet* verstaat het programma der Sociaal-democratie, maar in dit op zich zelf zoo schoone woord alleen uitsprekt, dat ook onze vaderlandsche maatschappij, om met Da Costa te spreken, »geen hoop zielen op een stuk grond is'', maar een van God gewilde *gemeenschap*, een levend menschelijk *organisme*. Niet een mechanisme uit deelen ineengezet; niet een mozaïek als brokkelvloer, gelijk Beets het noemt, ineengelegd; maar een *lichaam* met ledematen, staande onder de levenswet, dat we allen elkanders leden zijn, en dat dus het oog den voet niet, noch de voet het oog ontberen kan. Het is die menschelijke, die wetenschappelijke, die Christelijke waarheid, die door de Fransche Revolutie het diepst miskend, het stoutst geloochend, het grievendst in het aangezicht is geslagen; en het is in den grond der zaak tegen het *uit die loochening* geboren individualisme der Fransche Revolutie, dat geheel de sociale beweging van onzen tijd gekeerd is ⁵⁴).

Ge vergist u dan ook, zoo ge waant, dat het heden-daagsch socialisme zijn oorsprong dankt aan de verwarde utopiën van dwepers of geboren zou zijn uit het brein van hongerlijdende heethoofden. Immers Marlo, die het eerst »de organisatie van den arbeid'' in drie dikke deelen aan de orde stelde, was een bij uitstek kundig *hoogleeraar* ⁵⁵. Rodber-

tus, die nog vóór Karl Marx de sociale quaestie zelve bepleitte, was in 1848 *minister van den koning van Pruisen* geweest.⁵⁶⁾ Karl Marx zelf, de stichter der Internationale, behoorde tot de hoogste standen en was gehuwd in een ministerieele familie⁵⁷⁾. Lasalle verkeerde in de kringen van de *high life*⁵⁸⁾. Henri George is een Amerikaan uit den besten stand⁵⁹⁾. En Schaeffle, die zoo ver gaat van bodem, werktuigen *en kapitaal* collectief te willen maken, was in 1871 *minister van den keizer van Oostenrijk*⁶⁰⁾. Men kon dan ook temet zekeren Homerischen lach haast niet bedwingen, als men, tot voor korten tijd, ook in onze kringen, van het socialisme nog soms spreken hoorde, als van iets dat thuis hoorde bij Jan Rap en zijn maat. Haast zou men vragen, of men dan niet leest, dan niet meeleeft. Of Quack dan bij dooven aanklopte, toen hij in zoo boeiende taal heel de socialistische familie bij ons beschaafd publiek geïntroduceerd heeft.⁶¹⁾ Ja, of men dan zelfs nooit gehoord heeft, hoe reeds Plato, Griekenlands grootste wijsgeer, een ontwerp schreef en aanbeval van een geheel socialistische staatsinrichting⁶²⁾. En al ware zoo verregaande onwetendheid voor twintig jaren nog vergeeflijk, nu althans is ze toch nachtschuiten-politiek geworden, nu de socialistische beweging reeds aan vier onderscheidene wetenschappelijke scholen het aanzien gaf; spontaan en gelijktijdig in alle landen van Europa de »voldane burgerij» uit hare rust deed opschrikken; aan geheel een reeks van universiteiten haar pleitbezorgers vindt; de persen zweeten doet onder heur elkaar schier verdringende studiën; en allengs zóó aan diepte, zóó aan omvang, en derwijs aan beteekenis won, dat een Von Bismarck zich bij haar aansloot, een Leo XIII er zijn encycliek over rondzond, en zelfs de keizer van Duitschland zijn regeering inluidde met een congres in Pruisens hoofdstad, om de *internationale* oplossing der sociale quaestie voor te bereiden⁶³⁾. Neen, waarlijk, struisvogelpolitiek baat hier niet; en er steekt geen kracht in, of men al schimpt op *Recht voor allen*, Domela Nieuwenhuis maatschappelijk dood verklaart, en den dommen

hoop laat zingen van al de »Sosjalen in een harington.» Het Socialisme zit in de lucht. De sociale wind, die elk oogenblik in een storm kan overslaan, doet de zeilen van het politieke scheepje bollen. En veilig mag gezegd dat de sociale quaestie *de* quaestie, de brandende *levens*quaestie van het einde der negentiende eeuw is geworden. Ja, dat in heel deze, aan vraagstukken zoo overrijke eeuw, nog geen enkel vraagstuk is opgedoken, dat zoo diep in het leven der natiën ingrijpt en met zoo fellen golfslag de publieke opinie heeft beroerd ⁶⁴).

De gemeenschappelijke karaktertrek nu van alle vormen en stadiën, waarin deze indrukwekkende beweging zich dusver vertoonde, is het opkomen ~~van~~ ^{den} het gemeenschapsgevoel, voor het gemeenschapsrecht, en voor de organische natuur der maatschappij, tegenover het eenzijdig ontwikkeld individualistisch type, dat de Fransche Revolutie, met de bij haar passende oëconomische school van het *laissez faire, laissez passer*, op onze samenleving had afgedrukt. En dit in zulk een mate, dat de strijd over het eigendomsrecht en tegen het kapitalisme slechts een *uitvloeisel* is van dit ijveren voor het *sociale* beginsel; naar dien toch juist in het absolute eigendomsrecht het individu zijn hechtste bolwerk vindt, en het onmetelijke, krachtens dit absolute eigendomsrecht opeengehoopte, kapitaal den onoverkomelijksten hinderpaal oplevert, die der maatschappij belet aan haar sociologisch karakter ~~zijn~~ recht te doen wedervaren ⁶⁵).

In zooverre is dan ook de socialistische beweging in al haar vertakkingen één. Zoodra het echter aan de vraag toekomt, wát moet gesloopt en wát voor het gesloopte in de plaats moet komen, wordt het een *tot capita tot sensus*, zooveel hoofden zooveel zinnen. Immers, wie niet aan een God gelooft, voor wiens eeuwige ordinantiën we te buigen hebben; noch ook in het leven der volkeren hecht aan die historische ontwikkeling, die nooit straffeloos de haar inklevende levenswet schenden laat; ziet in heel den opstal onzer tegenwoordige maatschappij niets dan het product van menschelijke wilkeur; acht zich dienvolgens gerechtigd, al wat staat, omver te werpen; en

deinst niet terug voor de reuzentaak, om straks op het leeg geworden erf nieuw te bouwen. Het radicaalst nu denkt in deze richting de *Nihilist*, die, ziende hoe alles in ons menschelijk leven samenhangt, geen redding voor mogelijk houdt, zoolang er ook nog maar iets van onze doodgeloopen beschaving staan blijft; en die deswege beginnen wil met *alles*, letterlijk *alles* te vernielen. Zijn ideaal is terug te gaan tot de tijden na den zondvloed. Voor hem ligt het rustpunt in het *Nihil* ⁶⁶). Reeds minder radicaal is de *Anarchist*, die spot met het denkbeeld, alsof de smetstof ook aan huizen en aan werktuigen zou kleven, maar het gif alleen zoekt in de Overheid en in alle macht en werking die van de Overheid uitgaat. Voor hem zal dus het sloopen reeds ver genoeg zijn gegaan, zoo maar eerst alle *gouvernement* weg is. Geen *staat* meer; alleen nog een *maatschappij*. Dan komt de gouden eeuw vanzelf ⁶⁷). Nog minder radicaal zijn de *Sociaal-democraten*, die én staat én maatschappij beiden willen aanhouden, maar een Staat, die enkel orgaan en huisbezorger der Maatschappij zal zijn; en zich dies zóó behoort in te richten, dat de *vele* huisgezinnen zich in het *ééne* huisgezin van den Staat oplossen, en in dat *ééne* huisgezin alle burgers zonder onderscheid gelijkop deelen. Want wel vindt ge onder hen schakeeringen. Niets ontziende drijvers, die plundering en oproer prediken, naast mannen als Liebknecht, die in parlementaire triomfen heil zoekt. Een Schaeffle, die bodem, gereedschap en *kapitaal*, naast den gewonen *Collectivist*, die alleen bodem en gereedschap aan den Staat wil brengen; maar in het einde loopt toch aller weg op één zelfde ideaal uit: De *ééne*, alle individu in zich opslorpende, en alle individu gelijkelyk verzorgende Staat ⁶⁸).

Op tamelijken afstand van deze Sociaal-democratie vindt ge dan de *Kathedr*- of *Staats-socialisten*, die, zij het ook met een schakeering, juist omgekeerd het Staatsgezag zeer hoog *boven* de Maatschappij plaatsen, maar aan dit gezag dan ook de taak voorschrijven, om *patriarchaal* de beweging der maatschappij te leiden. Een school, die in Rudolph Meyer, in Wagner, en ten deele in Laveleye, met zoovele anderen, haar bezielde tol-

ken, en ten slotte in Von Bismarck haar gewenschten staatsman vond ⁶⁹⁾. Minder in een practisch program, dan in wetenschappelijk onderzoek ligt de kracht der *Historische school*, die de illusie bestrijdt, alsof de thans bestaande toestanden en rechtsverhoudingen een *absoluut* karakter zouden dragen, en alzoo de publieke opinie op wijziging van het bestaande voorbereidt en voor die wijziging de wet poogt op te sporen ⁷⁰⁾. Voeg hierbij, dat ook onder de *minder doctrinaire* Liberalisten almeer de neiging merkbaar wordt, om eenerzijds, *conservatief*, d.i. ter conserveering van het bestaande, de hoog noodige concessiën te doen; en anderzijds om in *radicaler* richting, door sterking van den politieken invloed der lagere klasse, voor *deze* klasse tot lotsverbetering en voor de *bezittende* klasse tot inkrimping van de haar zelve schadende privilegiën te geraken ⁷¹⁾. Een korte opsomming, waaraan ik, om niet te onvolledig te zijn, ten slotte nog de groep der cynische *Pessimisten* toevoeg, die wel zien, dat er in het huis van onze moderne beschaving iets smeult, toegeven zelfs dat er *brand* is, en dat, wordt het vuur niet gestuit, de vlam eener alles vernielende revolutie straks laaie zal uitslaan, maar *blusschen* nu eenmaal voor onmogelijk verklaren; en u dies met stoïcynsche kalmte profeteren, dat, gelijk eens de Oostersehe, en daarna de Romeinsch-Grieksche beschaving, zoo ook onze moderne volkerenbeschaving bestemd is, om in de *Nirvāna* onder te gaan ⁷²⁾.

Vergis ik mij niet, M. H., dan heeft reeds deze vluchtige schets mij tot mijn doel geleid, en liggen thans metterdaad duidelijk de vezelen bloot, waardoor de Christelijke religie met het Sociale vraagstuk moet sâamgestrengeld. Mij rest daarom in het laatste deel mijner toespraak niet anders, dan dat ik die vezelen één voor één oplicht, en u doe zien, welke richting ze aan onze *studiën* hebben te geven en welke richting aan onze *practijk*. Vooraf echter zij nog ééne bedenking uit den weg geruimd, die, bleef ze staan, allicht de kracht van mijn betoog

breken zou, de bedenking namelijk, hoe ik de Sociaal-democratie een *vrucht* der Fransche Revolutie kon noemen, en toch tegelijk kon beweren, dat ze *tegen* het beginsel der Fransche Revolutie gekant is. Immers die schijnbare tegenstrijdigheid spruit hieruit voort, dat het individualistische karakter der Fransche Revolutie slechts een *afgeleid* beginsel, niet het *wortel* beginsel is, waaraan ze haar drijfkracht ontleent. Dat wortel beginsel toch is voor de Fransche Revolutie haar Godtergend *ni Dieu, ni maître*, of wilt ge: 's menschen emancipatie van God en van de door Hem gestelde orde. Uit dit beginsel nu loopt niet één lijn, maar loopen twee lijnen. Eerst de lijn, waarlangs ge er toe komt, om de bestaande orde van zaken af te breken, en niets te laten staan dan het individu met zijn eigen wilskeus en ingebeelde oppermacht. Maar daarnaast loopt ook de andere lijn, aan wier einde ge verlost wordt, om niet alleen God en zijn orde opzij te schuiven, maar ook, om alsnu, u zelve vergodend, zooals de profeet zegt, te gaan zitten *in Gods stoel*, en uit uw eigen brein *een nieuwe orde van zaken* te scheppen. En dit laatste nu doet de Sociaal-democratie. Maar dit doende laat ze zoo weinig het individualistisch uitgangspunt los, dat veeleer ook onder het sociaal gebouw, dat zij wil optrekken, nog altoos, om een beeld aan onze Amsterdamsche bouwwereld te ontleenen, door het algemeen stemrecht de palen van de volkssouvereiniteit, en dus van *den individueelen wil*, geheild worden ⁷³).

Doch dit slechts in het voorbijgaan. De vraag toch die thans al onze aandacht vergt is: *Welke houding de belijders der Christelijke Religie tegenover deze socialistische beweging hebben aan te nemen.*

En dan moet zeer zeker de ontredde van ons maatschappelijk leven en de daaruit voortgevloeide nood, óók onze diepe *ontferming* gaande maken. We mogen niet als de Priester en de Leviet bij den uitgeputten reiziger, die uit zijn wonden ligt te bloeden, voorbijgaan, maar moeten als *de barmhartige Samaritaan*, door een aandrif van goddelijke ont-

ferming met hem bewogen worden. Want, ja, er *wordt geleden*; er bestaat schreiende nood. Nog niet zoozeer in de kringen van onze geregelde ambachtslieden; maar wel bij het proletariaat, dat achter hen staat, en niet minder in sommige streken ten platten lande. *Denk aan Frieland*. En dan zeg ook ik met Bilderdijk, God heeft het niet gewild, dat iemand hard sloven zou en toch *geen brood* hebben voor zich en zijn gezin. En nog minder heeft God het gewild, dat iemand, met handen en met een wil om te werken, *omdat* er geen werk is, in honger zou omkomen of gedoemd worden tot den bedelstaf ⁷⁴). *Als* we „deksel en voeding” hebben, dán ja eischt de h. Apostel, dat we ons daarmee vergenoegen zullen ⁷⁵). Maar nooit kan noch mag het, waar onze Vader in de hemelen met goddelijke mildheid overvloed van spijs uit den akker wil doen voortkomen, in den naam des Heeren vrijgepleit, dat door *onze* schuld dit rijke goed zoo *ongelijk* verdeeld wordt, dat, terwijl den één de broodkruimels steken, de ander met leege maag naar zijn stroozak moet, of, soms zelfs nog die stroozak moet derven. En als er dan nog zijn, die, God vergeve het hun, zulke misstanden met een beroep op Jezus woord: *de armen hebt ge altijd bij u*, verdedigen willen, dan teeken ik voor de eere van Gods heilig Woord tegen zulk een misbruik van de Schrift protest aan; en verzoek wie zoo oordeelt, eerst in diezelfde Schrift eens na te speuren, hoe bijna weelderig, vergeleken bij den jammer waarin ons proletariaat verzonken ligt, de toestand van den arme in Israël was ⁷⁶).

Vraagt ge mij dan ook, of er dan *nog meer* moet gegeven, dan antwoord ik zonder aarzeling: *Zeer gewisselijk*, maar dan haast ik mij er bij te voegen: Een barmhartigheid die alleen *geld* en niet ook *zich zelven* weet te geven, is nog de *Christelijke* liefde niet; en dan eerst zult ge vrij uitgaan, zoo ge ook uw tijd, uw kracht, en de sympathie uwer vindingrijkheid er voor ten beste geeft, om aan zulke misstanden voor goed een einde te helpen maken, en, niets van wat er in de schatkamer uwer Christelijke Religie verscholen ligt, onaangewend laat tegen den kanker

die de levenskracht onzer maatschappij op zoo verontrustende wijze verwoest. Want, ja, de *stoffelijke* nood *is* ontzettend, groot de verdrukking, en ge eert Gods Woord niet, zoo ge daarbij ooit vergeet hoe, én de Christus, én zoo *na* hem zijn Apostelen, als *voor* hem zijn Profeten, het onveranderlijk *tegen* wat machtig en weelderig was *voor* den lijdende en den verdrukte opnamen. Maar *nóg* grooter, *nóg* ontzettender is de *geestelijke* nood van ons geslacht; want als ik te midden van onzen maatschappelijken jammer de *demoralisatie* gadesla, die achter dien nood aankomt, en dan nog een rauwe stem hoor opgaan, die, in plaats van den Vader in de hemelen om redding aan te roepen, God vloekt, spot met zijn Woord, het kruis van Golgotha hoont, en vertrapt wat er nog in de conscientie getuigde, om, als in razernij, al wat er wilds en dierlijks in ons menschelijk hart schuilt, in vlam te zetten; dan M. H. sta ik voor een bajert van *geestelijke* ellende, die schier in nog sterker mate, dan het nijpendst gebrek, mijn menschelijke deernis gaande maakt.

Immers ook van die *geestelijke* ellende gaat een geroep van aanklacht tegen ons, Christenen, uit. Of wierden niet bijna allen die nu zoo razen, eens gedoopt? En wat is er na dien doop aan die duizenden te koste gelegd, om voor het spotbeeld van de Christelijke religie, waartegen ze nu hun vloek uitstooten, hen iets, iets ook maar, te doen verstaan van de wezenlijke liefde Gods die in Christus Jezus is? Wat is er door ons, Christenen in Nederland, uitgericht, om, toen het gif der Fransche Revolutie ongemerkt voortsloop in de aderen van het maatschappelijk lichaam, die vergiftiging van het sociale levensbloed te stuiten? Ja, wat is er gedaan, om, toen dan het kwaad ten leste naar buiten uitsloeg, en de sociale krankheid een epidemisch karakter aannam, ook onzerzijds artsenij en balsem aan te dragen voor haar genezing? Nu pas onze eerste zwakke poging, om in Sociaal Congres den doodsnoed der maatschappij onder de oogen te zien, waar reeds voor twintig en voor dertig jaren onze Christelijke denkers zich hadden moeten opmaken,

om met iets van den ernst en met iets van den wetenschappelijken zin van een Marlo en Schaeffle de diepte van dezen noodstand te peilen. ⁷⁷⁾

Er is zooveel schade in te halen, M. H. Bezie slechts de problemen, waarop het hier aankomt.

Voorop gaat daarbij het probleem van *de majesteit onzes Gods*; want, al kom ik straks ook op concrete maatregelen, toch moet eerst gehandeld van die algemeene denkbeelden, die geheel onze voorstelling van het leven vorm en tint geven. Noch plant noch dier zijn we; *mensch te zijn* is onze eertitel; en, omdat we mensch zijn, leven we allereerst *uit ons bewustzijn*, en wordt ons gevoel van geluk of ongeluk zoo veelszins door onze beseffen, onze voorstellingen, onze algemeene denkbeelden beheerscht. Daarom blijve het eerste artikel van elk sociaal program, dat redding zal aanbrengen: *Ik geloof in God Almachtig, Schepper des hemels en der aarde*. Dat artikel wordt thans gestreken. Van geen God wil men in de staatkunde meer weten. Niet alsof men de poëzie der religie niet bekoorlijk vond; maar omdat wie zegt: *Ik geloof in God*, daarmee ook erkent, dat er een ordening Gods over de natuur bestaat, en een ordinantie Gods over onze conscientie; een hoogere wil, waaraan we als schepselen ons te onderwerpen hebben. Het moet thans alles vrije menschenlijke kunstschepping worden. Men zal het sociaal gebouw geheel naar gril en willekeur optrekken. En daarom moet God weg, om alzoo, door geen natuurlijken band meer belemmerd, elke zedelijke ordinantie in haar tegendeel te kunnen omzetten en elk fundament der menschenlijke samenleving te kunnen ondermijnen. Licht hierin nu voor ons niet de vingerwijzing, dat wij, als Christenen, juist in de sociale quaestie zoo sterk mogelijk nadruk op de majesteit van Gods gezag en de absolute geldigheid van zijne ordinantiën hebben te leggen, om, bij alle afkeuring van het vermolmd gebouw, waarin we thans maatschappelijk samenleven, toch nooit een ander te helpen optrekken, dan zulk een, dat rusten blijft op het door God gelegde fundament. ⁷⁸⁾

Even beslist hebben we, in de tweede plaats, als Christenen, partij te kiezen in het geding tusschen *Staat* en *Maatschappij*. Wie met den sociaal-democraat den Staat *in de Maatschappij* laat opgaan, loochent daarmee het van Godswege ingestelde gezag, dat strekken moet, om *zijn* hoogheid en *zijn* recht te handhaven. En wie omgekeerd, op de lijn der Staats-socialisten, de maatschappij doet opgaan *in den Staat*, draagt wierook voor de Staatsvergoding aan: de Staat in plaats van God, en de vrije door God geordende maatschappij, ter wille van de apotheose van den Staat, vernietigd. Daartegenover hebben wij, als Christenen, dus staande te houden, dat èn de Staat èn de Maatschappij elk heur eigen sfeer, wilt ge, elk heur eigen souvereiniteit hebben, en dat de sociale quaestie niet naar recht *kan* opgelost, tenzij ge die *tweeheid* eerbiedigt, en zoo het Gezag hoog houdt, als paden effent voor het vrije initiatief der Maatschappij ⁷⁹⁾.

Wordt in de derde plaats de vraag opgeworpen, of onze menschelijke maatschappij *een aggregaat van individuen*, dan wel een *organisch lichaam* is, dan moet wel al wie Christen is, zich aan de zijde der sociale beweging en tegenover het Liberalisme plaatsen, naardien immers Gods Woord ons leert, hoe het al uit éénen bloede geschapen en in één Verbond door God saamgevat is. En niet minder wijl èn de solidariteit van onze schuld èn het mysterie der Verzoening op Golgotha, als met al zulk individualisme volstrekt onbestaanbaar, ons juist om strijd op het *samenhangend geheel* van ons menschelijk saamleven wijzen. ⁸⁰⁾

Roept dan voorts de Pantheïst, en op zijn inspiratie *de Pessimist*, ons toe, dat de loop der historie, hoe fataal en jammerlijk ook, niet is te breken; dat een ijzeren *Noodlot* den gang van ons menschelijk leven beheerscht; en dat we eerst dezen stroom van jammer doorwaden moeten, om misschien, indien het zoo uitvalt, in latere eeuwen bij gelukkiger toestanden uit te komen; dan is het onze plicht, als Christenen, om, met Gods Woord in de hand, zoowel deze valsche theorie van het *Noodlot* als het valsche systema van zoo schul-

dige lijdelijkheid tegen te staan; uit kracht onzer Belijdenis van Gods Voorzienigheid ook op maatschappelijk gebied wat goed en wat kwaad is te schiften; en voorts met het zwaard omgord, en met de truffel in de hand geklemd, tegelijk te strijden tegen wat onhoudbaar is bevonden en aan wat goed bleek te bouwen. — Of ook zoekt, vlak met dit lijdelijk pessimisme in strijd, de doldriftige ijveraars den brand in het huis te steken, om door wilde revolutie zijn *tabula rasa* te verkrijgen, waarop straks dan het nieuw getimmerte verrijzen moet, dan is het even beslist onze roeping, als Christenen, om, met het apostolisch Woord op de lippen, van alle aanranding van het gezag af te manen, kloek alle daad van geweld of wetsschennis tegen te staan, en luide en hoog den eisch te doen weerklinken, dat nooit anders aan den draad der historische ontwikkeling dan door geleidelijke overgang en in den wettigen weg mag voortgesponnen. ⁸¹⁾

4. Wordt in de zesde plaats door de sociale quaestie het vraagstuk *van den Eigendom* aan de orde gesteld, en beweert daarbij de één, dat alle begrip van eigendom absoluut is, terwijl de ander alle bijzonder eigendom in gemeenschappelijk bezit wil doen overgaan, dan heeft de man, die bij Gods Woord leeft, hier de eenig ware theorie die God ons in zijn ordinantiën gaf tegenover te plaatsen, en in zijn naam te getuigen, dat er van absoluut eigendom alleen bij God zelve sprake kan zijn; dat al óns eigendom slechts *leenbruik*, al óns beheer slechts *rentmeesterschap* is; en dat alzoo eenerzijds niemand dan de Heere, onze God, ons van de verantwoordelijkheid over dat beheer ontslaan kan, maar ook dat ge nooit een ander beheersrecht van Godswege *kunt* hebben, dan in verband met den organischen samenhang der menscheit, en dus ook met den organischen samenhang van haar goed. Wat de Sociaal-democraat »gemeenschap van goederen» noemt heeft dan ook noch in Israël noch in de eerste Christengemeente ooit bestaan ⁸²⁾. Zulk een absolute gemeenschap is veeleer allerwege in de H. Schrift buitengesloten; maar

buitengesloten is even stellig in dat Woord elke inbeelding van een eigendomsrecht, krachtens hetwelk ge absoluut, en alsof ge er God over waart, zonder rekening te houden met anderer nooden, over uw goed zoudt beschikken ⁸³⁾).

Is al verder, niet enkel door den Collectivist, maar ook door de mannen der Landnationalisatie, een afzonderlijk geschilpunt gemaakt van het vraagstuk *van den Bodem*, dan voegt het ons ook hier, als Christenen niet, om òf al zulk denkbeeld laatdunkend te belachen, òf, als gaf Gods Woord ons ook hier geen leiddraad, over zoo netelig vraagstuk de schouders op te halen. Reeds om onze conscientie niet; want als we hooren, hoe in Schotland drievierden van het landbezit in de hand van veertien personen is, en hoe nog onlangs een dier veertien, die een nieuwe landstreek, door 48 gezinnen bewoond, aankocht, er die bijna driehonderd personen eenvoudig van afjoeg, om het terrein voor zijn wildstand uit te breiden, dan zegt toch reeds een stem in uw binnenste u, dat zulk een beschikking over het land, waaruit het brood voor den eter moet groeien, *in beginsel* niet goed *kan* zijn, en dat landbezit en los bezit over éénzelfde kam te scheeren, *moet* indruischen tegen de ordinantiën Gods. In 's Heeren wetgeving voor Israël vindt ge voor het landbezit dan ook wel ter dege een geheel afzonderlijke regeling. De vruchtbare akker is door God *aan heel het volk* gegeven, opdat alle stam in Israël er op wonen en er van leven zou; en elke agrarische regeling, die met deze stellige ordinantie *niet* rekent, verderft »land en luijden” ⁸⁴⁾.

O, het is zoo diep onwaar, dat Gods Woord ons alleen roepstemmen zou doen hooren voor de redding onzer ziel; neen, ook voor ons volksbestaan, ook voor ons maatschappelijk samenleven, stelt Gods Woord ons wel ter dege vaste ordinantiën, trekt het zeer duidelijk zichtbare lijnen, en het is ontrouw aan Gods Woord, in ons Christenen, zoo we, daar *niet* op merkende en daar *niet* meê rekenende, gemakshalve onze theorie en onze praktijk zeer onvromelijk bepalen laten door de heerschende opinie of door het gangbare recht ⁸⁵⁾.

6 Op elk punt schier van de Sociale quaestie geeft Gods Woord ons immers de stelligste aanwijzing. Denk slechts aan het *Huisgezin* dat men voetstoots wil vernietigen, aan het *Huwelijk* dat men in vrije liefde gaat omzetten, aan den *Familieband* der geslachten dien men door afschaffing van alle erfrecht wil ontbinden; en niet minder aan de *Geboorten*, die men onder wet en regel zal stellen. Want, om nu met het laatste te beginnen, noemde niet reeds Bilderdijk, nog zonder Malthus te kennen, op grond van Gods Woord al zulk drijven een »*impium facinus*, een goddeloos bestaan, strijdig met Gods stellige ordinantie, een *homicidium posteritatis*, een vermoorden van het nog ongeborn nageslacht” ⁸⁶⁾? Juist daarom echter mag, zoolang Gods Woord onder ons gelden blijft, de *Kolonisatie* nooit tegengestaan. Gods aardrijk biedt, mits het maar niet braak ligge, voedsel te over voor meer dan het dubbele millioenental dat thans onze aarde bewoont, en wat is het anders dan eene menschelijke *folie*, om op enkele plekjes van dezen aardbol zoo opeengehoopt te zitten, dat men zich in kelders en sloppen versteken moet, terwijl elders streken, honderdmaal grooter dan heel ons vaderland, op den ploeg en den sikkel wachten, of duizenden kudden van het kostelijkst rund ronddolen zonder bezitter. »Weest vruchtbaar”, luidt de goddelijke ordinantie, maar ook »*vervult het aardrijk*”, en niet *overvult* het kleine pleksken binnen uw zoo enge grenzen ⁸⁷⁾. Immers het huwelijk dat door zoo bekrompen geographie schade lijdt, moet door ons als Christenen hoog en in eere gehouden, en God straft ons met alle laster van wellustzonde en met den vloek der prostitutie, zoo we zijn ordening ten deze weerstaan ⁸⁸⁾. En zoo is dan het *Huisgezin* ons door datzelfde Woord van God voorgeteekend en opgelegd als die wondere schepping, waaruit het rijke weefsel van ons menschelijk organisch leven zich als van zelf moet voortspinnen. Ook hier hebt ge dus niet te aarzelen. Ge weet wat u te doen staat. Niet wij hebben de maatschappij te organiseeren, maar slechts de kiem van organisatie te ontwikkelen, die God zelf in onze menschelijke

natuur inschiep. En daarom weg met het valsche individualisme, en een *anathema* over elk pogen om het *Huisgezin* te ontbinden. Althans in onzen Nederlandschen burgerstaat, die nu drie eeuwen lang juist in het bloeiend huisgezin de veer zijner kracht voelde spannen, mag de loswrikking van dit eerste fundament onzer samenleving nimmer, althans nooit met óns gedoogen, geduld⁸⁹⁾.

Met *den arbeid* staat het niet anders. Bepaaldelijk met het oog op dien stoffelijken arbeid, die het sterkst bij de sociale kwestie meespreekt, staat hoog voor ons de goddelijke ordi-
nantie: »*In het zweet uws aanschijns zult ge uw brood eten.*”⁹⁰⁾ Maar daarnaast staat ook: »*De arbeider is zijn loon waardig,*”⁹¹⁾ en dat loon zult ge niet verkorten,⁹²⁾ veelmin inhouden.⁹³⁾ De Heere zegt uitdrukkelijk door Mozes: Gij *moogt* den armen daglooner niet verdrukken;⁹⁴⁾ zelfs mag zijn dagloon bij u niet vernachten.”⁹⁵⁾ Ook in den daglooner zult ge een mensch eeren met u uit éenen bloede, zoodat hem tot instrument te verlagen een u vreemd houden is aan uw eigen vleesch⁹⁶⁾. Ook die daglooner moet als naar den beelde Gods geschapen kunnen leven. Hij moet zijn roeping als man en vader kunnen vervullen. Ook die daglooner heeft een ziel te verliezen, en moet dus zijn God kunnen dienen zoo goed als gij. En daarom komt hem een Sabbath toe; hém bovenal wiens arbeid zoo naar het stoffelijke neertrekt. Ook dien arbeider schiep God als een broos schepsel, d. i. als een wiens kracht door ziekte en ongeval kan gebroken worden, en straks door ouderdom afneemt; en ook dan, als hij niet meer zwoegen *kan* in het zweet zijns aanschijns, moet hij brood kunnen eten van den arbeid zijner *mannelijke* kracht. Zoo spreekt God in zijn Woord, en dat leest ook uw arbeider; hij moet en mag het lezen; en als hij dat leest, geeft dan Gods Woord zelf hem geen recht, nu wel niet tot morren, veelmin tot opstand, maar dan toch tot *klacht*, tot *aanklacht* tegen een maatschappelijke inrichting, die hem zoo pijnlijk derven doet, wat de ordonantie eener Goddelijke barmhartigheid voor hem besteld had. En al drukt nu de

meesten onzer dit lijden *persoonlijk* niet, moet het ons dan niet drukken om onzer broederen wil? Mogen we dan aflaten, om, met Gods Woord in de hand, een vernietigende critiek op zoo ongezonde samenleving uit te oefenen? Ja, moogt ge dan rusten zoolang die samenleving, nu nog afgezien van Staatshulp, niet weer naar Gods Woord hervormd is. Den werkmán als »een stuk gereedschap» te misbruiken, is en blijft een aanranden van zijn *menschenwaarde*. Sterker nog, het is een zonde rechtstreeks ingaande tegen het *zesde* gebod: »Gij zult den arbeider ook maatschappelijk niet dooden» ⁹⁷⁾.

8 Ten slotte ook over *die Staatshulp*, als laatste meer concreet punt, nog een kort woord. God de Heere stelde ook voor de roeping van de Overheid wel terdege een grondregel. De Overheid is er, om zijn recht op aarde te bestellen en dat recht te handhaven. Alzoo ligt het niet op haar weg, om de taak van huisgezin en maatschappij over te nemen. Daarvan houde ze haar hand terug. Maar zoodra er uit de aanraking der verschillende levenskringen botsing ontstaat, zóó dat de ééne kring het van Godswegen aan den anderen kring toekomende erf te na komt of aanrandt, dan is het de van God gestelde roeping der Overheid, dat ze *recht* voor *willekeur* doe gelden, en het vuistrecht van den sterkste der twee terugdringe door het recht onzes Gods *over beiden*. Wat ze dus in geen geval doen mag, is zulk een rechtsverzekering aan den éénen kring te gunnen, om aan den anderen kring gelijke rechtszekerheid te onthouden. Een wetboek *voor den Handel*, ik blijf bij wat ik in 1875 in de Staten-Generaal sprak, roept om een Wetboek ook *voor den Arbeid* ⁹⁸⁾. De Overheid helpe den arbeid aan recht. Ook voor den arbeid moet de mogelijkheid geboren, dat hij zich zelfstandig organiseere en voor zijn rechten kunne opkomen. En wat nu die andere Staatshulp aangaat, die in het bedeele niet van *recht*, maar in het bedeele met *geld*, onder allerlei vorm en voorwendsel, bestaat, zeker ook die hulpe is in Israëls wetgeving niet buitengesloten; maar toch ze is er tot een minimum beperkt; en daarom zeg ik, tenzij ge den

arbeidersstand ontzenuwen en zijn natuurlijke veerkracht breken wilt, beperkt die stoffelijke staatshulp dan steeds tot de alleringeringste afmetingen. Blijvend heil schuilt voor volk en vaderland, en zoo ook voor onzen arbeidersstand, alleen in een krachtig *eigen initiatief* ⁹⁹).

Zoo behoeft het dan geen betoog meer M. H., dat de blik op ons menschelijk leven, dien u de Christelijke religie gunt, schier voor alle onderdeelen óók van de sociale quaestie een *vast uitgangspunt* stelt, van waaruit de concrete oplossing voor elk vraagstuk moet beproefd. We tasten volstrekt niet in het duistere rond. Duidelijk liggen in Gods Woord de beginselen uitgesproken, waaraan we verplicht zijn den bestaanden toestand en de bestaande rechtsverhoudingen te toetsen. En we schieten te kort in de heilige roeping, die op ons als Christelijke staatsburgers rust, zoo we ons onttrekken aan de ernstige taak, om wat met die ordinantie Gods in strijd blijkt te reconstrueeren naar hetgeen door God den Heere is gewild.

En toch, ook hiermeê mag ik niet eindigen, want ook al ware dit pad van het recht door ons ten einde toe afgelopen, nog zou het door God beoogde doel nimmer bereikt worden, indien ge het bij uw maatregelen tot rechtsverbetering liet. Immers *maatregelen*, zonder meer, genezen onze kranke maatschappij niet, tenzij de medicijn tevens gedruppeld worde *in het hart* van rijk en van arm. De zonde is zulk een ontzettende macht, dat ze spot met al uw dammen en sluizen, en, in weerwil van uw rechtsregeling, toch telkens weer den akker van uw menschelijk leven met de wateren van haar hartstocht en haar zelfzucht overstroomt. En zoo keer ik terug tot het punt van waar ik straks uitging: Omdat we *bewuste* wezens zijn, hangt zoo bijna alles af van de waardemeter, die *ons bewustzijn* aanlegt. Is *dit* leven *al* ons leven, dan versta ik het, dat men genieten wil eer men sterft en op het mysterie van het lijden zich star ziet. En daarom is het úw roeping, Belijders van onzen Heere Jezus Christus, met een ernst, die aangrijpt, en met een nadruk, die in de ziel dringt, en bij den arme en bij

den rijke, altoos weer het eeuwige leven op den voorgrond te stellen. Alleen wie ook met een eeuwig leven rekt, kent van dit aardse leven den wezenlijken prijs. En zoo ook, is uitwendig bezit, is stoffelijk goed, is genieting met de zinnen het al wat voor den mensch bestemd is, dan versta ik den materialist, en zie niet in met wat recht ik den Epicurist bestraffen zou. En daarom is het úw roeping, o, Kinderen des Koninkrijks, op alle manier, altoos weer, het aan rijk en arm in te prenten, dat *de vrede Gods* veel rijker heilschat is, en het *geestelijk* goed der menschheid van veel hooger waardij. Ook bij de sociale questie is het toch de vraag maar, hoe er *tevredenheid en geluk* zal heerschen; iets wat immers volstrekt niet alleen afhangt van het montant van uw bezit, maar allereerst van de *behoefte*, die bij u gewekt is, en het *soort* van behoefte, dat in u om bevrediging roept. En of nu de socialist al lastert, dat dit een afschepen van den arme met „een wissel op de eeuwigheid” is, de feiten weerspreken die lastertaal. Want wie geen vreemdeling in onze christelijke gezinnen, ook van den laagsten stand, is, die weet het, wat de vreeze onzes Gods ook bij een sober deel vermag; die heeft het gezien hoe, wat elders in drankzucht en zonde verkwist werd, bij den Christenwerkman een dubbelen zegen ontving; die kan het getuigen, hoe ook in zulk een arm gezin bij man en vrouw en kinderen, de menschenwaarde tot haar recht kwam; en die heeft God gedankt voor het milde deel van levensgeluk en verheuging des harten, dat ook bij zoo beperkte middelen genoten wierd. Want, neen, ze vragen niet, ze bedelen niet, die kern onzer werklieden. Eer doen ze zelve nog soms milde handreiking aan wie minder ontving dan zij ¹⁰⁰).

Wreed en onmeedoogend handelt dan ook, naar mijn innigste overtuiging, alle profeet die zich onder ons volk opwerpt, en deze fundamenteele stukken van het volksbewustzijn aan het wankelen brengt. Als wreed moet deswege ook gebrandmerkt de moderne richting op den kansel, die twijfel aan

onze eeuwige bestemming in de harten zaaide. Wreed niet minder was onze openbare school, die de kinderen onzes volks van dit verheven standpunt naar de laagte trok; en niet hoog genoeg kan daartegenover geschat wat onze Christelijke school reeds alleen hierdoor voor het lijden onzes volks gedaan heeft, dat ze dezen eenig betrouwbaren waardemeter voor ons menschelijk leven, ons menschelijk goed en onze menschelijke genieting aan duizend bij duizend gezinnen hergaf.

Maar dan M. H. moet ook onder de milder bedeeden heel ons leven ééne prediking van die heilige beginselen zijn; en moogt gij, die meer ontvingt, die beginselen niet moedwillig in het aangezicht slaan, door toch weer zoo boven mate sterk u aan het aardse goed te hechten; door toch weer den indruk te geven alsof weeldegenot bij u boven alles ging; of, veel erger nog, alsof uit te reiken in den naam des Heeren, wat ge van Hem, als uw Landheer, ontvangen hebt, u zoo zwaar van het harte ging. Dan toch *geloof* de minder bedeelde uw prediking niet; en daar heeft hij gelijk in; want tegen een theorie van het geluk hiernamaals, die alleen dienst doet, om u den armen Lazarus hier op aarde van het lijf te houden, komt al wat aan waarheidszin in ons is, in verzet. Voor u zelve en voor den arme moet *eenzelfde* geloof gelden; en de vraag, die bij de sociale questie eigenlijk den doorslag geeft is maar: of ge in den minder bedeelde, ja, ook in den armste, niet maar een schepsel, een persona miserabilis, maar iemand van uw eigen vleesch en bloed ziet, en, om Christus wil *uw broeder*. Juist dit *edel* gevoel nu is, helaas, door het materialisme onzer eeuw, op zoo tergende wijze verzwakt en afgestompt. Want ja, gij kent ze ook wel die gegoede bezitters, die, door het dreigen der Sociaal-democratie beangst geworden, thans, uit vreeze voor dit dreigement, de hand uitstrekken naar allerlei sociale verbeteringen, waar vroeger geen hunner aan dacht. Maar laat toch, bidde ik u, althans in dezen kring van Belijders des Heeren, *een volmaakter liefde* al zulke vreeze uitdrijven. Voor wie, om gevaar voor zijn geldkist af te

wenden, met ons in het gelid wilde treden, is hier geen plaats. Het is hier heilig land, en wie het betreden wil, moet eerst den voetzool van zijn egoïsme ontbinden. Al wat ons hier in het oor mag gefluisterd is, de roerende, de zoo wel-sprekende roepstem van *den barmhartigen Samaritaan*. Er is lijden om u heen, en die dat leed lijden, zijn uw broeders, zijn uw natuurgenooten, van uw eigen vleesch en van uw eigen gebeente. *Gij* hadt in hun plaats kunnen staan, en zij in *uw* betere positie. En nu spreekt het Evangelie u van een Redder der menschheid, die, daar hij rijk was, arm is geworden om uwentwil, opdat hij u rijk zou maken. Het Evangelie doet u in aanbidding nederknielen bij een Kindeken ons geboren, maar geboren in een stal, in een kribbe nedergelegd en in doeken gewonden. Het wijst u op den *Zone Gods*, maar die *Zoon des menschen* werd, en het land doorging, uit het rijke Judea naar het armere Galilea, om in dat verachte Galilea zich te wenden tot wie in kommer neerzat of door leed gedrukt werd. Ja, het zegt u van dien eenigen Heiland, dat hij, eer hij van deze aarde ging, in het slavenkleed voor zijne jongeren bukte; hun één voor één de voeten wiesch; en toen opstond en sprak: »*Ik heb u een exempel nagelaten, opdat gelijkerwijs ik u deed, gij zoo ook doen moogt aan malkanderen*''¹⁰¹).

Hierin schittert dan ook al het schoon eener uit God in u geweldige liefde, niet dat ge den armen Lazarus zijn honger stillen laat van de brokskens, die van uw rijke tafel vallen; want al zúlk weldoen beledigt veeleer het mannenhart, dat óók in den boezem van den arme klopt; maar hierin, dat, gelijk ge aan den Heiligen Disch rijk en arm met elkanderen aanzit, ge zoo ook voor den arme als een lid des lichaams, ook voor den dienstknecht of de dienstbode, die voor geld bij u werkt, als voor een *kind des menschen*, van gelijke beweging als gij zelf zijt, gevoelen zult. Een trouwe handdruk is voor den arme soms zoeter dan een rijke aalmoes. Een vriendelijk, niet uit de hoogte gesproken woord, *is*, voor wie bij zijne wonden weent, de zachtste balsem. Goddelijk mededoogen,

medelijden, een lijden *met* ons en *voor* ons, is het mysterie van Golgotha geweest. Zoo dan moet ook gij, uit medegevoel, *lijden met uw lijdende broederen*. Dan eerst zal de heilige muziek der vertroosting in uw woord gaan trillen, en dan voegt ge van zelf, door die sympathie des *medelijdens* gedrongen, bij het woord ook *de daad*.

Want ook op die *dad*en der liefde komt het aan. Immers de arme kan niet wachten, tot de herstelling van het gebouw onzer maatschappij zal zijn afgeloopen. Bijna zeker beleeft hij die gelukkige ure niet meer. En inmiddels moet hij toch *leven*, moet hij zich den mond openhouden, en den mond openhouden van zijn gezin. En daarom krachtige hulpe is er noodig. En hoe hoog ik ook geneigd ben, uwe offervaardigheid te roemen; en dit mag door Gods genade bij velen uwer; toch moet de heilige kunst van »het geven om Jezus wil» onder ons Christenen nog veel sterker ontwikkeld. Alle Staatsarmenzorg, wilt het toch nimmer vergeten, *blijft* roepen tegen de eere van uw Heiland. ¹⁰²⁾

Hebt dan medegevoel met het lijden der *gedrukten* en *verdrukten*. In niets zoo sterk als in dit heilig *medelijden* kunt ge »navolgers Gods als geliefde kinderen» zijn. In *dat heilig motief des erbarmens* schuilt al het geheim van de hemelsche kracht, die ge, als Christenen, kunt uitoefenen. Want juist dit wondere motief maakt den gierige mild en opent de lippen bij wie stug van aard is. En ontwaakt dan in u de aandrift om ook door raad, ook door voorgaan, ook door eigen initiatief den armere het oproeien tegen den stroom van het sociale lijden mogelijk te maken, neen, dan hebt ge niet verlegen te vragen, wie meê zal doen, maar dan dingt al wat niet slechts Christen *heet*, maar ook Christen *is*, als om strijd naar de hooge eere, om dezen dienst der Barmhartigheid, in Jezus naam, aan uw lijdende broederen te helpen bedienen.

Mannen broeders, moge door dat hoog en heilig motief dan ook ons samen zijn op dit Congres worden beheerscht. Roeme geen onzer in het goede werk, waartoe we ons hier aangorden; maar zij er veeleer stille zelfbeschaming, dat we nu eerst saamkomen:

en ligge er in het gelukkige feit, dat mannen van *Patrimonium* hier met Christenen uit hooger en stand saamverkeeren en saamberaadslagen zullen, een rustig symbool, en in dat symbool de uitlokkende profetie, dat het Christelijk vertrouwen onder ons welhaast volkomen zal hersteld zijn ¹⁰³).

En vraagt ge mij dan ten slotte, of ik op dit ons Congres dan waarlijk *hope durf bouwen*; de hope dat we de oplossing der brandende quaestie van den dag althans *iets* nader zullen komen, vergeet dan niet, dat de sociale nood een *wereldvraagstuk* is, een vraagstuk van in eminenten zin *internationaal* karakter, en hetwelk uit dien hoofde, althans binnen de zoo enge grenzen van ons kleine vaderland, nimmer kan worden afgedaan. Van tal van gegevens, die niet in *onze* macht staan, hangt het af, wat de toekomst ons ook te dezen opzichte baren zal. Het kon óók zijn, dat de lang getergde God, in zijn rechtvaardig oordeel, zoo al niet voor de naaste, dan toch voor een niet zoo verre toekomst, zeer bange dagen over ons gehengd had. Dat zijn de *verborgen* dingen, die we ook op dit Congres voor den Heere onzen God laten ¹⁰⁴). Maar voor ons blijft zijn *geopenbaarde* ordinantie, om, in afwachting van wat komen moge, ook op dit Congres te doen wat onze hand vindt om te doen, en dat te doen *met alle macht*. Spreke God de Heere daar zijnen zegen toe. En voorts, dit immers staat bij ons allen vast: zal er voor onze felbewogen maatschappij nog redding dagen, zoo moet ook aan onze straks stervende eeuw de Christus als *haar Heiland* verschijnen. En daarom eindig ik met de bede, een bede, ik weet het, uit uw aller hart gegrepen, dat, al mocht die redding uitblijven, en al moest de stroom der ongerechtigheid nòg hooger wassen, er nooit van Neerlands Christenen zal kunnen gezegd worden, dat door onze schuld, dat door de lauwheid van ons Christelijk geloof in hooger of in lager standen, de redding onzer maatschappij verhinderd en de zegen van God den Vaderen verbeurd werd.

Ik heb gezegd.

AANTEKENINGEN.

Bl. 5 n°. 1. Ongetwijfeld kan hiertegen aangevoerd, dat toch de meer socialistische richting op oeconomisch gebied hier te lande en elders wel terdege katheders tot haar beschikking kreeg. Hiertegen zij intusschen opgemerkt: 1°. dat toen er voor korte jaren sprake was van de benoeming van eene meer radicaal oeconoom tot hoogleeraar in de staathuishoudkunde, deze benoeming in Den Haag is tegengewerkt en tegengehouden 2°. dat in het buitenland bijna uitsluitend *Staats-socialisten* tot hoogleeraar zijn benoemd; en 3°. dat men ten onzent desnoods nog wel een wat radicaler oeconoom aandurft, zooals o. a. te Groningen bleek, maar alleen omdat er tusschen zulk een hoogleeraar en zijn meer classieke collega's toch altoos eenheid van beginsel bestaat. Beiden weigeren te rekenen met de Bijzondere Openbaring. Zoodra er echter sprake van komt, om hier te lande een hoogleeraar in de juridische faculteit te benoemen, die niet maar Christen én jurist, maar *Christelijke jurist* wil zijn, wil men noch voor het Staatsrecht noch voor de Staathuishoudkunde van hem weten. Thorbecke, die voor *zijn* tijd zeer radicaal was, kreeg een katheders, Groen van Prinsterer niet.

Bl. 6 n°. 2. Deze Vereeniging is in het voorjaar van 1889 te Genève opgericht, op het initiatief van den heer Frédéric Necker. In haar statuten wijs ik op de volgende artikelen:

ART. 1.

La Société chrétienne suisse d'économie sociale a pour but de se rendre compte de tout ce qui, dans l'état social actuel, est en contradiction avec les lois de la justice, de la charité, de la solidarité, lesquelles, d'après l'ordre même de Dieu, doivent régir les rapports des hommes entre eux, et d'en provoquer la réforme par des moyens en harmonie avec ces mêmes lois.

ART. 2.

Se plaçant en dehors de toute préoccupation politique, ecclésiastique ou dogmatique, elle fait appel à tous ceux qui reconnaissent Jésus-Christ pour leur Maître, et estiment que c'est dans l'application fidèle des principes qu'il a enseigné dans son Évangile que se trouvera la solution de toutes les questions intéressant le bonheur de chaque individu en particulier et les progrès de l'humanité en général.

ART. 3.

Elle reconnaît comme membres toutes les personnes qui, adhérant à ses vues et à ses principes, veulent coopérer d'une manière quelconque à leur réalisation.

ART. 4.

Elle se propose d'atteindre son but en provoquant par des concours ou autrement des études sur les sujets dont elle aura à s'occuper, en faisant paraître des publications périodiques ou non, en se mettant en rapport avec les associations qui poursuivent un but analogue, en affirmant enfin par tous les moyens possibles le devoir qui incombe aux chrétiens de travailler au bien-être moral et matériel des masses.

ART. 5.

Les dispositions qui précèdent ne pourront être modifiées par l'Assemblée générale qu'autant que les modifications proposées auront été acceptées par les trois quarts des membres de l'Association.

In de openingsrede door den heer Necker op 18 Febr. 1889 gehouden, wordt het doel der Vereeniging nader in deze woorden toegelicht :

„Il n'est donc pas suffisant de secourir les infortunes particulières, ni même de combattre telle ou telle cause de souffrances. Il faut rechercher s'il n'y a pas des mesures collectives plus générales à prendre pour atteindre la misère dans toutes ses sources à la fois. Et pour cela il y a des études à faire, dans le domaine de l'économie politique entre autres. Il y a des connaissances spéciales à acquérir, car ces problèmes compliqués ne se résolvent pas d'instinct et d'enthousiasme. C'est là ce que fit ressortir la discussion. En même temps, tous les assistants furent d'accord pour reconnaître que Christ étant venu apporter aux humains le salut et la guérison de tous leurs maux, ce ne pouvait être que dans l'application de ses enseignements que se trouverait le véritable remède.

„La conclusion fut donc qu'il était non seulement utile, mais nécessaire

de fonder une société qui amènerait les chrétiens à se rendre un compte plus exact que ce n'est souvent le cas des conditions de l'ordre social actuel et qu'il ne fallait pas laisser les adversaires de cet ordre, ni surtout les ennemis de l'Évangile, poursuivre seuls la solution de problèmes qui intéressent à un si haut degré tous les hommes".

Zie *Bulletin No. 1. Genève, chez Maurice Richter, 1889 p. 9,10.* Deze *Société* publiceerde een vorig jaar: „*Quatre écoles d'économie sociale, conférences données à l'Aula de l'université de Genève, Fischbacher, Paris*; een uitmuntend geschrift, waarvan we de lezing zeer aanbevelen. Men vindt er het *R. C. standpunt* van Le Play in verdedigd door Claudio Jeannet, het *socialistisch Collectivisme* door Stiegler, het *Staats-socialisme* door Charles Gide, en de *liberalistische of classieke school* door Fréd. Passy. Soortgelijke Christelijke vereniging bestaat ook in Frankrijk onder den naam: *Association française pour l'Etude pratique des questions sociales*. Haar *Bulletin* is geplaatst in de *Revue de Théologie pratique et d'études sociales*.

Bl. 6 n. 3. Tot onze beschaming moet erkend, dat de Roomsche-Catholicken ons in de bestudeering der Sociale quaestie verre vooruit zijn. Zeer verre zelfs. Al is toch de school van Le Play, die in zijn bekende werken *La Réforme sociale en France, 2 dln., Paris 1866, l'Organisation de la Famille* en *l'Organisation du Travail* min of meer een eigen weg ging, niet volkomen hetzelfde als de R. C. school, toch zien wij niet voorbij, dat mannen als Von Ketteler, Moufang, Claudio Jeannet, Albert de Mun, Freppel, Périn, en anderen, niet alleen zeer ernstige studie van de sociale quaestie gemaakt hebben, maar ook de lijnen trokken, waarlangs men zich te bewegen heeft. *La question agraire* van Meyer et Ardant, *Le Patron et ses devoirs* en *La Richesse de la Société chrétienne* van Périn, en tot op zekere hoogte ook ARVÈDE BARME, *l'Oeuvre de Jésus-ouvrier*, geven menig verrassend inzicht in de practische denkbeelden dezer mannen. Veel sterker echter nog komt de activiteit der Roomsche-Catholicken uit door de indrukwekkende Congressen, die ze slag op slag hielden, door de periodieke Litteratuur die ze verspreidden, en door de Vereenigingen die ze in het leven riepen. Vooral de *Unions des Patrons en faveur des Ouvriers* in België, waaromtrent door Ds. H. Pierson nadere mededeeling op het Congres zal worden gedaan, is een hoogst verdienstelijke onderneming, die navolging verdient. De zeer besliste uitspraken van kardinaal Newman zijn overigens bekend, en al staan de Duitsche en de Fransche Roomsche-Catholicken nog eenigszins gedeeld tegenover elkander, in zooverre de eersten meer op den Staat willen leunen, en de anderen meer alleen bij de Kerk heul zoeken, hierin zal de Encycliek van Leo XIII wel spoedig eenheid brengen. De actie van R. C. zijde mag ons dus wel een prikkel tot betoon van meer veerkracht zijn, ook al

zitten de Roomsch-Catholieken *hier te lande* nog meest stil. En dit te meer omdat voor ons, Protestanten, op dit gebied veel meer te leeren valt van de Roomsch-Catholieken, dan van de *Ridders van den arbeid* uit Amerika, die in 1869 onder Stephens wel begonnen met nog een eed op de Heilige Schrift te vragen, maar in 1878 op de vergadering van de Orde te Philadelphia dit Bijbelsch karakter reeds prijs gaven. In 1886 op de vergadering te Richmond, liep heel deze orde van de Ridders van den arbeid dan ook met pak en zak naar de Socialisten over. Ook de *Christliche Arbeiterpartei* geeft ons betrekkelijk minder, én omdat ze te zeer op het Staats-socialisme dringt, én omdat ze niet zoo diep in de beginselen indrong. Dit laatste nu juist deed de Encyclick, en, wat meer zegt, ze behandelde daarbij uitsluitend die beginselen, die aan alle Christenen gemeen zijn, en die ook wij met onze R. C. landgenooten deelen. Zie over de *Ridders van den arbeid* het zaakrijk geschrift van ARTHUR HADLEY, *Socialism in the United States*, en A. VILLARD, *Le Socialisme moderne, son dernier état*. Paris, Guillaumin, 1889. p. 190. Een goed overzicht van de R. C. beweging vindt men bij WINTERER, *Le Socialisme international, coup d'oeil sur le mouvement socialiste de 1885 à 1890*. Paris chez Lecoffre, en te Mühlhausen, chez Gangloff.

Bl. 6 n°. 4. *Nieuwe Oprakeling*. Dordrecht 1827, p. 43, 46, 47. Ook Dr. L. A. KOLLEWIJN wijst in zijn *Bilderdijk, zijn leven en werken*, Dl. II, p. 136 op dezen trek in Bilderdijs bespiegeling. Ten deele kan men Bilderdijk zelfs als een voorlooper van het Staats-socialisme aanmerken, in zooverre hij eischt, dat de Staat aan elk jong man van twintig jaar de gelegenheid zal openen om te kunnen huwen. Zie zijn *Brieven aan Tijdsman*. Dl. II, pag. 67 v.v.

Bl. 7 n°. 5. *Da Costa's werken*. Ed. Kruseman 1862, Dl. II, p. 397. Zie voorts, behalve zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, ook zijn prachtig lied: *De Vrijheid*, Dl. I, pag. 364; en niet minder zijn teekening van de socialistische ellende in Londen, gevlochten in zijn *Wachter, wat is er van den nacht?* Dl. III, p. 87; en dan zijn lied 1618—1648, Deel III, p. 113, vooral p. 119.

Bl. 7 n°. 6. Zie zijn *Adviezen* Dl. II, p. 571. Kemink en Zoon, 1857.

Bl. 7 n°. 7. *Nederlandsche Gedachten*, Dl. IV, p. 64. Waarschuwend is ook wat Groen van Prinsterer op 18 Juni 1850 in de Kamer zei: „Het is het ongeluk van onzen tijd, dat men de democratie isoleert. Het zal ons niet baten of wij aan den middenstand het gezag verleen. Ook dit is een *nieuwe aristocratie* en een nieuw privilege en zal slechts een overgang

zijn." *Adviezen*. Amsterdam, Johannes Müller, 1851, II p. 125. Dat overigens ook Groen van Prinsterer alleen van een betere *organisatie* van de maatschappij heil verwachtte, blijkt uit hetgeen hij schreef in *Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap*; zie *Verspreide Geschriften*, Dl. I, p. 303: 111

"De ergste kwaal welligt is het *Pauperisme* of, gelijk het, eenvoudiger, met een hollandsch woord, *Armoeden* genoemd wordt. Armoede, geen werk; verbroken verhouding der hoogere en lagere standen; geen betrekking dan van loon en arbeid; proletariën en kapitalisten. Wat zal hieruit voortkomen. Het is onzeker, maar het is niet onzeker waaruit het voortgekomen is.

"Uit *vrijheid* en *gelijkheid* in revolutionairen zin. Ik vergenoeg mij met ééne bijzonderheid te berde te brengen. Bij het aanheffen van dien kree- ↓
moesten ook gilden en corporatiën vallen. Vrije concurrentie werd begeerd; geen belemmeringen voor kunstzin en industrie; geen hatelijk monopolie van personen of genootschappen; dan zou de ontwikkeling van individuëel nijverheid en handel de waarborg zijn eener betere toekomst. De toekomst die men voorzag, is er, en mag zij *beter* worden genoemd? Ik ben hier éénstemmig met de coryfeën der hedendaagsche revolutie. Het is deze vrijheid, deze onbeperkte concurrentie, deze wegneming, zooveel doenlijk, der natuurlijke verhouding van werkbaas en werkmán, welke de maatschappelijke banden verscheurt, op de overmágt der rijken en de heerschappij der bankiershuizen uitloopt, aan de handwerkslieden regelmatig onderhoud ontnéemt, de zamenleving in twee vijandige heirlegers deélt, een tallooze schare van armen doet ontstaan, den aanval der nietsbezittenden tegen de vermogenden voorbereidt en dien, in veler oog, verontschuldigen en bijkans wettigen zou. Zij heeft Europa in een toestand gebragt, akelig en somber genoeg om velen sidderend te doen uitroepen: Is er geen middel om, gewijzigd, de associatiën te doen herleven, die men zoo roeke- 11111
loos onder de revolutionaire bouwvallen vergruisd heeft?"

Bl. 8 n°. 8. Zie *Freiland und die Freilandbewegung, herausgegeben vom Freiländischen Actions-comité*, Dresden, bei Pierson. 1891. p. 57. De woorden zelf komen voor in Th. HERTZ Kz. *Freiland, ein Zukunftsbild, 4e Auflage*, 1890. Dresden, bei Pierson, p. 275. Dit gestadig beroep van socialistische zijde op den Christus mag nóch onderschat nóch te hoog aangeslagen. Tweeërlei motief werkt hier. Een middel van propaganda, ↓
daar men weet hoe gemakkelijk men invloed wint, zoodra men zich op de Heilige Schrift beroept. Maar ook doolgeraakte overtuiging. Sommige Socialisten zijn metterdaad aangegrepen door de krasse tegenstelling tusschen de wijze waarop Christus den socialen nood bezag en de houding tegenover dien nood jaren lang aangenomen door vele Christenen. Beide malen ligt er een bedekte erkenning in van het gezag dat de Schrift nog steeds uit-

oefent; en dit is een verblijdend teeken. Soortgelijke utopie als *Freiland* leverde ook, behalve *Bellamy* in zijn *Looking backward*, een Amerikaansch anonymus ISMAR THUISEN in zijn *Looking forward*. London 1890.

Bl. 8 n°. 9. A. NAQUET, *Socialisme collectiviste et Socialisme libéral*, Paris 1890, *introduction* p. VI.

Bl. 8 n°. 10. Zie deze schoone woorden aangehaald in de voorrede op *Quatre conférences d'économie sociale. Genève et Paris*, 1890, p. 6.

Bl. 9 n°. 11. De fout die veelszins begaan wordt, bestaat hierin, dat men de Christelijke Religie alleen in verband brengt met de wereld van het gemoed. En ongetwijfeld is reeds in dit opzicht haar beteekenis voor de Sociale quaestie groot, in zoover er van de gesteldheid van het gemoed bij rijken en armen, bij regeeringspersonen en onderdanen en zelfs bij de openbare tolken en woordvoerders zoo ongelooflijk veel afhangt. Wie er iets toe kan bijdragen, om de gemoederen beter te stemmen, doet dan ook, reeds daardoor, een uitnemend werk. Maar toch is het de Christelijke Religie verminken, zoo ge haar werking tot het terrein van het gemoedsleven beperkt. Ze belijdt niet alleen den Christus, maar God Drieëenig, Vader, Zoon en Heilige Geest, en heeft deswege als eerste Geloofsartikel: „Ik geloof in God, den Vader, den Almachtige, Schepper van hemel en aarde.“ Doch hierin ligt dan ook uitgesproken dat de Christelijke Religie ook een overtuiging moet hebben en schenken omtrent onze verhouding tot de natuur, tot de overheid, tot onze medemenschen, en omtrent de menschelijke natuur en haar eigenschappen, d. w. z. een overtuiging juist omtrent al die levensverschijnselen, die tezamen de Sociale quaestie beheerschen.

Bl. 9 n°. 12. Ik stem toe, dat kunst gemeenlijk uitsluitend van die kunsten gebezigd wordt, die uitlokken tot een aesthetisch oordeel. Toch ligt dit in het woord zelf niet, en het spraakgebruik, ook nu nog, laat breedere opvatting toe. *Kunst* van *kunnen* afgeleid, beduidt in den grond niet anders dan een den mensch gegeven macht, om zich te ontworstelen aan de overmacht, die de natuur op hem uitoefent, en alleen wijl deze triomf van den mensch over de natuur het schitterendst gevierd wordt, waar hij zelf de idee dier natuur schooner weet te vertolken, dan de nu vernederde natuur zelve, heet scheppende of vrije kunst thans *kunst* in engeren zin.

Bl. 10 n°. 13. Zie Gen. 3 : 15. De letterlijke woorden zijn: „Zoo nam de Heere God den mensch en zette hem in den hof van Eden, om dien

te bouwen en dien te bewaren". Het denkbeeld van *bewaren* kan niet anders zeggen willen, dan dat op den mensch de plicht rustte, om elken invloed van Satan te weren. Immers een andere vijand was er niet, en alleen door 'smenschen hart kon Satan in Eden inkomen. En wat het „bouwen" aangaat, לעבדה, dit kan, als geheel in strijd met de paradijs-natuur, niet op ploegen en spitten gedoeld hebben, maar moet opgevat van die hogere cultiveering, die menschenlijke kunst aan de natuur aanbrengt.

Bl. 10 n°. 14. Zie Gen. 2 : 7. De hier gebezigde uitdrukking: „om die te volmaken" kan niet doelen op eenig gebrek of eenige leemte; dit toch zou strijden met de verklaring: „dat God zag al wat Hij geschapen had, en dat het zie, *zeer goed* was." En evenmin kan het, om dezelfde reden, zeker pantheïstisch proces aanduiden; een denkbeeld dat bovendien met het Theïsme der Heilige Schrift te eenenmale in strijd is. Het *moet* dus wel verstaan van die hogere ontwikkeling, die de mensch, als naar den beelde Gods geschapen, door zijn inwerking op de natuur aan de natuur geven zou. Dat nu gezegd wordt, dat dit werk der „volmaking" van God zelf uitgaat, is natuurlijk. Hij toch is het die den mensch hiertoe prikkelt, inspireert en bekwaamt. De aangehaalde zinsnede uit onze Confessie vindt men in de *Ned. Geloofsbelijdenis* Art. 12.

Bl. 10. n°. 15. Ook de samenleving der menschen in staten en maatschappijen is deels een werking der *natuur*, deels een vrucht van menschenlijke *kunst*. Zal het nu wel zijn, dan behoort deze menschenlijke kunst op politiek en sociaal gebied aan de *natuur* geen geweld aan te doen en haar krachten niet te verminken, maar te leiden en te ontwikkelen. En ook, ze mag deze leiding van de natuur en van de volkeren niet naar eigen wilkeur regelen, maar moet dit doen naar de ordinantiën Gods, die én in zijn Woord én in de idéé des menschen gegeven zijn. De fout der Fransche Revolutie was dat ze de historische ontwikkeling der Staatskunst oncerbiedig verwierp, en deels naar de onontwikkelde natuur terug drong, deels geheel naar wilkeur het bestaande wilde omscheppen. Ook de nationaliteitenleer van Napoleon III was een eenzijdig verheffen van de natuur der volkeren ten koste van de menschenlijke] kunst op dat terrein. Toch waren beide ook weer zeer natuurlijke reactiën tegen de zondige richting van onze oude diplomaten, politici en juristen, die de volkeren als een *abstractie* beschouwden, een soort *corpus vile*, waarmede men kon omspringen naar hartelust.

Bl. 11. n°. 16. Beide machten moeten, zoo men de wording van het sociale leven wil beoordeelen, steeds scherp onderscheiden. Wel werkte

nog een derde macht, die der van menschelijk toedoen onafhankelijke, *noodzakelijkheid*; maar deze kan hier buiten rekening blijven, al staat het vast, dat ook deze *noodzakelijkheid*, die meest het gevolg was van oorlogen, opstanden en volksrampen, evenzeer met de zonde samenhangt. Maar wel moet hier op de beide andere machten gewezen, die aan het sociale leven richting gaven, t. w. de macht *der usantie* en de *macht der wet*. In die eerste macht nu vertoont zich de collectieve uiting van de nationale neigingen; en in zooverre komt ze ongemerkt tot stand; maar ook wordt aan die usantie zekere richting gegeven door de grooten en machtigen der aarde op elk terrein, en niet minder door de denkers en de wijsgeeren, die door hun inwerking op de nationale denkbeelden, allengs ook de nationale neigingen wijzigen. Maar naast deze beide invloeden werkt niet minder op den socialen toestand de *wetgeving* van het land in, vooral in die staten en tijden, waarin de wet nog minder door den volksgeest, dan de volksgeest door de wet beheerscht werd. Juist daarom echter moet elke misgreep, die op dit terrein gedaan is, altoos *uit de zonde* verklaard, die eenerzijds door haar verduistering van het *verstand* (in dwaling), en anderzijds door haar verzwakking van *onzen wil* (in rechtstreeksche zonde) de inwerking van onze menschelijke kunst op de samenleving tot een vloek in plaats van tot een zegen maakt. Men merkt dit dan wel niet dadelijk; en maar zelden gevoelen volksleiders en staatslieden te dezen opzichte genoeg hun ontzettende verantwoordelijkheid; maar God brengt niettemin ook hierin een rechtvaardig oordeel over de volkeren, die zelve oorzaak zijn dat de menschelijke kunst op sociaal gebied, deels te kort schiet en deels zooveel bederft, en dan ten slotte in de koorts der Revolutie herstel van kracht gaat zoeken. Cf. G. L. M. MOREAU CHRISTOPHE. *Du problème de la misère et de sa solution, chez les peuples anciens et modernes*, 3 dl. Paris 1851.

Bl. 12 n°. 17. Eerst op dit standpunt begrijpt men de Fransche Revolutie tegelijk in haar ontzettende noodzakelijkheid en in haar diep zondig karakter. De staatskunst had metterdaad de natiën allengs op onbegaanbare paden geleid, en aan de natuur der volken zulk een geweld aangedaan, dat reactie onverbiddelijk noodig was. Het moest toen buigen of barsten. De toenmalige staatskunst moest zich bekeeren van haar onnatuurlijken weg en aldus uit eigen beweging lucht in den benauwdten kring scheppen; of wel het weefsel der staatskunst moest aan flarden gescheurd. De natuur reageert altoos waar valsche kunst haar poogt te dwingen. In zooverre kon destijds een geweldige uitbarsting niet uitblijven, en is in de Fransche Revolutie metterdaad een rechtvaardig oordeel Gods gekomen over hen, die misbruik hadden gemaakt van het hun toevertrouwd gezag en vermogen. Maar dit vermindert in niets het diep zondig karakter dezer Revolutie, in zooverre

z tegen Gods ordinantie, de natuur van de historie losmaakte, en voor den wil van den *Schepper der natien*, den wil van *het individu* in plaats stelde. Dit nu stempelt haar tot een principieel tegen God en zijnen Christus gerichte beweging, en die juist daarom, bij alle verademing die ze bracht, tegelijk de kiem van nog doodelijker bederf in zich droeg dan het bederf waartegen ze in 1789 reageerde.

Bl. 43 n°. 18. De kroon, zegt men, moet boven de partijen staan, en zoo dikwijls het pas geeft voor de minderheden, optreden tegen de overmacht der meerderheid. Dit is juist gezien; maar toch slechts een *afgeleide* stelling. Ten grondslag hiervan ligt de veel algemeener stelling, dat de Overheid dienaarssse Gods is, en alzoo, overmits God de Heere zich over den verdrukte ontfermt, in zijn naam *voor den verdrukte* moet opkomen. Zoo moet het in de vierschaar zijn, als er recht wordt gesproken. Zoo moet het bij geweld dat uitbreekt, van de zijde der politie geschieden. Maar zoo ook moet de Overheid in het sociale leven door haar regeling en hare wetten steeds waken voor het behoud van het evenwicht en het zwakkere omtuinen. Een Overheid als orgaan en instrument der tijdelijke meerderheid is daarom een zoo diep zondige opvatting van de magistrale taak. Dan toch schaart de Overheid zich aan de zij van dien toch reeds sterkere, om den zwakkere nóg banger te drukken, en dit leidt bij reactie tot anarchie en kweekt ten slotte het Nihilisme.

Bl. 43 n°. 19. Zie Prediker 3 : 1. De fout van menig Bijbellezer, en ook van menig prediker is maar, dat hij zulke aangrijpende woorden leest of bespreekt, zonder ze rechtstreeks toe te passen op de realiteit van zijn eigen omgeving.

Bl. 44 n°. 20. Zie Jacobus V : 1—4. Als zoo krasse woorden niet in den Bijbel stonden, en iemand dorst ze thans eigener beweging neerschrijven, zou men hem een *verkapte socialist* schelden. De Heilige Schrift is voor wie zijn hope op het geld en de geldmacht wil bouwen, dan ook een wanhopig boek. De Heilige Geest, die in de Schriften spreekt, vindt nu eenmaal veel goud en zilver eer gevaarlijk dan begeerlijk, en oordeelt, dat een erfenis van millioenen van verre in geen vergelijking komt bij de erfenis, die ons wacht onder de heiligen. Zoo getuigt de Heere het in zijn Woord, en daarom mág ik het niet anders voorstellen; doch nu make ook niemand mij hier een verwijt van; maar wete wel, dat zijne critiek rechtstreeks de Schrift zelve deert.

Bl. 44 n°. 21. Men kan niet genoeg de aandacht vestigen op de parallel tusschen de sociale toestanden, die aan den val van het Romeinsche rijk

vooraf gingen, en de sociale misstanden, temidden waarvan wij zelven leven. Natuurlijk waren de levensvormen toen anders, maar de tegenstelling was dezelfde, en zoo de pers destijds reeds bestaan had, en organen dier pers ons waren overgeleverd, zou men gansche artikelen zoo maar voor het kopiëren hebben. De zedelijke stutten der toenmalige maatschappij waren vermolmd en verrot, evenals nu. Toen is de Romeinsche, uiterst verfijnde beschaving, ten slotte ingezonken, en ook nu zal onze Westersche beschaving ten slotte bezwijken, tenzij de Christelijke Religie, die thans een macht in het leven is, reddend tusschenbeide trede. Maar op zich zelf was het gevaar toen niet grooter dan nu; en als men zegt, dat de Volksverhaizing toen toch aan het Romeinsche rijk den genadeslag toebreacht, zij gevraagd of Ruslands opkomende macht en ten deele de Chineezers, die achter Rusland schuilen, ons dan niets te zeggen hebben. Zie CHRISTOPHE, *Problème de la misère*, Paris 1851.

Bl. 15 n°. 22. Zie 1 Tim. 4 : 8.

Bl. 14 n°. 23. Deze wreedheid is alleen daaruit verklaarbaar, dat de wetenschappelijke en beschaafde lieden begonnen zijn met het geloof aan een leven na dit leven eerst te ondermijnen, en toen uit te roeien. *Twijfel* is geen begin van geloof, en te spreken van een „hope der onsterfelijkheid“ staat volkomen gelijk met het vernietigen van het geloof aan een eeuwig aanzijn, althans bij de groote massa. Ik blijf dan ook mijn qualificatie van *wreed* handhaven. Al gelooven toch de Socialisten zelven niet aan een eeuwig leven, ze kunnen toch ook *het tegendeel* niet bewijzen. En is het dan niet wreed; noem nu de eeuwigheid, om een concreten vorm te hebben, eens *duizend* jaren; is het dan niet wreed, iemand te verlokken tot een jagen naar geluk voor, zeg, *zeventig* jaren, en hem dit te laten boeten met een rampzaligheid van ruim *negen eeuwen*? En wat zijn dan nog duizend jaren zoo ge ze bezigt als maat voor de eeuwigheid?

Bl. 15 n°. 24. Voor de uitdrukking *wrake* deins ik niet terug. De Heilige Schrift verbiedt ons, dit denkbeeld te laten varen. „En gij zult de *vergelding* der goddeloozen zien“, zegt Psalm 91 : 8. Een gedachte zoo weinig vreemd aan wat Jezus ons in het Evangelie onderwijst, dat ook hij in zijn gelijkenis Lazarus het bange lijden van den rijken man *zien laat*; ja zelfs aan den rijken man vruchteloos een beroep laat doen op Lazarus' mededoogen, om hem uit zijne pijn te verlossen.

Bl. 15 n°. 25. Dat dit werkelijk in den VADERNAAM ligt, blijkt uit Mal. 2 : 10, waar de profeet in den naam des Heeren vraagt: „*Hebben*

wij niet allen éénen Vader? Heeft niet één God ons geschapen? Waarom handelen wij dan trouwelooslijk de één tegen den ander?" Ook in het *Onze Vader* ligt het zoo duidelijk uitgesproken. In elk *Onze Vader* bidt de arme voor den rijke, dat God hem zijn brood voor dien dag geve, en de rijke bidt het voor den arme. Het is nergens in dit gebed: *mij* of *ik*; maar altoos *wij* en *ons*. „Onze Vader, die in de hemelen zijt, vergeef ons onze schulden. Geef ons ons dagelijksch brood!"

Bl. 15 n°. 26. *Mamon* (niet *Mammon*) is een Arameesch woord, dat *kapi-taal* beteekent, en door Jezus in Matth. 6 : 29 verpersoonlijkt wordt om het te stellen tegenover Jehova. Gewoonlijk spreekt men van het *gouden kalf*, doch ten onrechte. In de woestijn was de aanbidding van het gouden kalf uit het *legendeel* van geldzucht voortgekomen, daar immers heel Israël juist zijn goud *geofferd* had om het *gouden kalf* te maken; en wat alles afdoet, in dit gouden kalf werd volstrekt *niet* het goud, maar *Jehova*, onder het symbool der natuurkracht, aanbeden. Neen, de schriftuurlijke term, die als brandmerk voor de kapitaalvergoding dienst doet, is de *Mamondienst*. Een dienst welks zondig karakter hierin bestaat, dat een rijke geld en goed bezit, *niet* als het eigendom zijns Heeren, maar als hoorde het *hem* toe; wat zich dan daarin wrekt dat hij waant heer over zijn geld te zijn, terwijl het geld een heer wordt over hem. Cf WITZELSHÖFER *Untersuchungen über das Kapital, seine Natur und Function*. Tübingen, 1890, die wel niet in onzen geest schrijft, maar de in dit kapitaal inherente macht toch duidelijk doet uitkomen. En voorts ROBERTUS JAGETZOW, *das Kapital* 1884 en STÖPEL, *das Kapital*, 1884.

Bl. 15 n°. 27. Zie Matth. 6 : 19, 20.

Bl. 15 n°. 28. Zie Matth. 19 : 16—24.

Bl. 16 n°. 29. Zie Matth. 19 : 24. Op deze krasse uitspraak van Jezus wordt veel te weinig gelet en er wordt veel te weinig over gepredikt. Uit dit zeggen spreekt geen verwijt tegen, maar medelijden en deernis jegens de rijken. Voor hen is de strijd om zich te bekeeren, zooveel moeilijker dan voor de armen. Met het oog op zijn eeuwig welzijn, is het een voordeel, zoo men *niet* rijk is. En die de zaak goed inziet zal dan ook in een rijk man, die waarachtig een kind Gods wordt, een *dubbele* betooning zien van Gods vrijmakende genade. Slechts één ding duldt de Heere niet. Als namelijk de rijke het waagt den arme te verdrukken, dan *toorn*t de Heere gelijk dit zoo sterk uitkomt in de gelijkenis Matth. 18 : 23—25.

Bl. 16 n°. 30. Zie Matth 8 : 20. Jezus bezat niets, en verdiende niets. Hij leefde metterdaad van gaven der liefde. Hierop leg ik hier liever nadruk, dan op het feit, dat Jezus *werkmán* geweest is. Iets waarin ik de Heilige Schrift volg, die ons nergens bericht, dat Jezus als jongeling timmermanswerk verrichtte. Ik ontken dit daarom niet; houd het zelfs voor waarschijnlijk; maar het vormt geen bestanddeel van het Evangelisch Kerygma. Wel legt daarentegen het Evangelie ons den plicht op, om er op te wijzen, dat Jezus tot *de bezitloozen* behoorde, en leefde van geschonken geld en goed.

Bl. 16 n°. 31. Judas droeg de beurs. Zie Joh. 12 : 6 en 13 : 29. De kas te hebben is altijd gevaarlijk. De omgang met geld materialiseert. Er gaat van het geld als zoodanig een onedele invloed op ons hart uit. Vandaar dat het zoo ongezond voor een volk is als bankwezen en effectenhandel overheerschend wordt; en vandaar niet minder dat juist voor de mannen der *haute finance* de kans om zich in ootmoed voor hun God te leeren buigen, een zoo geringe is. Reeds Bilderdijk wees hierop, toen hij aan Da Costa schreef, „dat de kooplieden en spelers van professie geen Christendom hebben, verstaat zich.“ Zie dit in een onuitgegeven stuk vermeld bij KOLLEWIJN, o.l. II. p. 137.

Bl. 16 n°. 32. Zie Matth. 14 : 14—21. Bij zulke verhalen let men veel te uitsluitend op het wonder. Toch leidt de Evangelist zijn verhaal in met te zeggen: „En Jezus uitgaande, zag eene groote schare en werd innerlijk met ontferming over hen bewogen.“ Jezus hielp aan brood en gaf behalve brood ook vleeschspijs. Zijn uitdeeling aan den arme is niet *karig* maar *mild*. Wie het *hardste werk* heeft te doen, behoort ook het *stevigst gevoed* te worden.

Bl. 16 n°. 33. Zie Spr. 30 : 8.

Bl. 17 n°. 34. Zie 1 Tim. 6 : 10. In onze Staten-overzetting staat: „*De geldgierigheid* is een wortel van alle kwaad.“ Zoo echter mag men tegenwoordig niet lezen; dan verstaat men het niet; en vertaalt valsch. Thans is geldgierigheid de zonde van den vrek, die zijn geld opgaart en het niet wil besteden. Maar in de 17de eeuw beteekende geldgierigheid juist wat er in het Grieksch staat *φιλαργυρία*, d. w. z. „de zondige *begeerte*, het *gieren* naar geld.“ Dit nu noemen wij thans *geldzucht*. Hierop dient gelet. Nu toch zijn er, helaas, ook onder den Christennaam geldwolven, die zeer weelderig leven, en dan denken: „Gierig ben ik heusch niet, en dus *die wortel van alle kwaad* heeft mij niets te zegen.“

Bl. 17 n°. 35. Zie Matth. 6 : 25—34. Jezus vleit niemand, zoomin den arme als den rijke, maar zet beiden op hun plaats. Daardoor juist staat

Jezus zoo eminent hoog. Bij onze mannen van invloed vindt ge meest òf een laag neerzien op den arme met een vleien van den rijke, òf een schimpen op den rijke met een vleien van den arme gepaard. Dit nu is in strijd met de Christelijke Religie. *Beiden* moet hun zonde worden aangezegd. Alleen *blijft* het feit, dat de Schrift, waar ze den arme terecht zet, dit veel teederder en zachter doet; en daarentegen waar ze den rijke kapittelt altoos veel *harder* taal spreekt. Toch ontzinken ook onze armen aan het geloof, zoo ze hun hope op allerlei Staatshulp gaan bouwen en niet eeniglijk op hun Vader die in de hemelen is.

Bl. 17 n°. 36. Zie Jesaia 53 : 7.

Bl. 18 n°. 37. Op het feit, dat Jezus niet alleen denkbeelden gepredikt heeft, maar ook *organiseerde*, is tot dusver veel te weinig gelet. Reeds in den kring van zijn *drie*, zijn *twaalf* en zijn *zeventig* discipelen lag een organisatie; maar door de instelling van het apostolaat, door de verordening van de prediking des Woords, door de instelling van de beide Sacramenten en door de instelling van het Diaconaat, is toch eerst die reusachtige organisatie in het leven geroepen, die zich allengs over alle volken en door alle eeuwen heeft uitgespreid. En nu is het opmerkelijk, hoe deze organisatie er metterdaad op was ingericht, niet enkel om het eeuwig welzijn van zijn volgers te verzekeren, maar ook wel terdege om de sociale misstanden weg te nemen. Juist door haar goddelijken eenvoud droeg deze organisatie een *dubbele* vrucht. Reeds hieruit nu volgt, dat de Kerk haar beginsel verzaakt, zoo ze alleen op den hemel wijst, en niet ook den aardsehen nood lenigt, en tevens dat onze diaconieën heel anders zullen moeten optreden, willen ze waarlijk een eere van Christus zijn.

Bl. 18 n°. 38. Zie hierover CH. LETOURNEAU, *L'Evolution de la propriété*. Paris. Lecosnier 1889 p. 362 v. v. en MOROSTI, *La vérité sur la propriété et le travail*, 1887.

Bl. 19 n°. 39. Vergelijk hierover het werk van ENDEMANN dat den 1en band vormt van HILDEBRANDT *Jahrbücher für nationaloeconomie und Statistik*. 1863. Metterdaad was het „in grossartiger Consequenz entwickelte System der Wirthschaftslehre und Wirthschaftspolitik“, dat opkwam, „aus den Grundsätzen der Christlichen Religion“ te verklaren. Zie W. ROSCHER, *Geschichte der Nationaloeconomie*. Munchen. 1874. Oldebourg p. 11.

Bl. 19. n°. 40. Hierbij mag zeker niet vergeten dat de vrijwillige armoede der kloosterlingen de oorspronkelijke traditie poogde te doen voortleven; en in zooverre blijft deze gelofte een nobel bedoeld

protest tegen de „Verweltlichung“ van de Kerk. Maar, ook afgezien nu van de vraag of zulke geloften geoorloofd zijn, staat het feit historisch vast, dat ook de kloosters van dien tijd almeer de „ge-lofte van armoede“ in een fictie deden verloopen; en dat haar optreden, ook al hadden ze haar oorspronkelijk type beter bewaard, toch nooit de on-metelijke schade kan vergoeden, die de Kerk zelve door haar zoeken van wereldschen praal aan de sociale verhoudingen heeft toegebracht. Zoolang de Kerk vervolgd werd, bloeide ze en veredelde ze de sociale verhoudingen. Toen ze door Constantijn in ere kwam, boette ze haar *zedelijken* invloed in, en moest ze, bij consequentie, wel eindigen met het gewicht van haar macht juist in de andere schaal te werpen dan waarin Jezus die wierp.

Bl. 19 n°. 41. Over den niet geringen invloed, dien de Reformatie tot betering van de sociale toestanden oefende, leze men ROSCHER, in boven aangehaald werk, p. 82—120. Opmerkelijk is het hierbij hoe Roscher de verzwakking van deze invloeden laat dagteekenen van het opkomend Terri-torialisme, een Staathuishoudkundig systeem, dat wortelde in de Lu-thersche Reformatie, niet in de Calvinistische. Hij aarzelt dan ook niet te erkennen, dat met name ons land den eersten stoot gaf tot juister oeconomische inzichten. „*Es war ganz unstreitig der wirtschaftliche primat in Europa von Ober- und Mittel-Italiën auf Holland übergegangen*, p. 223. Cf. E. LASPEIJRES, *Geschichte der Niederländischen National-Oeconomie*. Leipzig 1863. In hetgeen ik van de Roomsche landen zeg, spreekt allerminst *antipapisme*, maar feiten blijven feiten, en zoolang men het Calvinisme van Roomsche zijde als den wortel der Revolutie blijft voorstellen, *mogen* wij niet nalaten steeds weer op het notoire feit te wijzen, dat de groote Revolutie in een Roomsch land uitbrak; dat nu nog het Zuiden van Europa en Amerika geheel Roomsch en tevens het sterkst revolutionair zijn; en dat de troon nergens vaster staat dan juist in Protestantse landen.

Bl. 20. n°. 42. Dit is de spil waarom geheel de Sociale quaestie draait. De Fransche Revolutie en zoo ook het hedendaagsche Liberalisme, is anti-sociaal en de sociale nood, die thans Europa verontrust, is de wrange vrucht van het valsche individualisme, dat met de Fransche Revolutie op den troon kwam. Met name in Frankrijk is dit door de meeste Christenen ook van Protestant-sche zijde nooit begrepen. Men weet hoe de school van Vinet juist het individualisme als uitgangspunt koos. Alleen Guizot zag dieper en daar-door juister. Althans in zijn tweede periode. Vandaar dan ook dat de Fransche Christenen onder de leiding van De Pressensé meest met de Re-volutionairen meëliepen, en ook in andere landen, het onze niet uitgezonderd, navolging vonden.

Bl. 20 n°. 43. Het is even eenzijdig, de sociale misstanden bijna uitsluitend uit de machine en den stoom te willen verklaren, als om voor de inwerking van deze factoren het oog te sluiten. Toch is gemeenlijk te veel nadruk op de machine gelegd. Indien het zedelijk leven der maatschappij en het persoonlijk geloof niet zoo tergend door de Franse Revolutie ondermijnd waren geworden, zou de klassenstrijd nooit zoo ontzettende afmetingen hebben aangenomen. De machine en de stoom plaatsen ons eenvoudig voor een antinomie. Van den éenen kant veredelt het stoomwerktuig den arbeider, zoo hij niet zelf behoeft te zwoegen, maar de stoommachine laat zwoegen voor zich. Maar ook van den anderen kant stompt de eindeloze verdeling van den arbeid den geest af, verlaagt de machine de waarde van den handenarbeid, en zet een machine die kracht voor honderd man doet, negen en negentig man broodeloos op straat.

Bl. 21 n°. 44. Dit verschil spreekt zich thans het sterkst uit in de geheel onderscheidene levensbeschouwing, die men in de groote steden en op het platte land vindt; en juist hieruit is het te verklaren, dat de lagere klasse ten platte lande, ook al is haar toestand vaak nog jammerlijker dan in de groote steden, toch feitelijk nog zooveel gelukkiger leeft en zooveel minder klaagt. Ook in *Patrimonium* merkt ge dit. Wat is toch de toon die op *Patrimonium* heerscht, niet een geheel andere dan de toon, die u uit de socialistische groepen tegenklinkt.

Bl. 22 n°. 45. Dit feit is eenvoudig niet te loochenen. Het kapitaal zuigt met noodzakelijke consequentie zóó lang het geld naar zich toe, tot het stuit op een weerstandsvermogen, dat het niet breken kan. Dit weerstandsvermogen nu is in casu de onmogelijkheid voor den werkman om te blijven leven. En wat men ook zegge, Lasalle heeft volkomen gelijk, dat deze koperen wet of ijzeren dwang de vloek voor onze maatschappij is. En toch vloeit die wet vanzelf uit het *laissez faire, laissez passer*, of wilt ge, uit de absoluut vrije concurrentie voort. Het kapitaal zuigt naar zich toe, niet met boos opzet, maar omdat het op geen ander weerstandsvermogen stuit, dan op het *to be or not to be* van de instrumenten der kapitaalvoeding, Zie G. KELLER, *Ernest Gilon, maatschappelijke nooden*. Amsterdam 1889. Het volledigste systeem van het *laissez faire, laissez passer*, gaf ADAM SMITH. *Wealth of nations*. London 1812; toegelicht o. a. door Mr. J. F. BAART, *Adam Smith en zijn onderzoek naar den rijkdom der volken*, Leiden 1858. STUART MILL in zijn *Principles of political economy* deed reeds heel wat water in dezen oeconomischen wijn. Zie ook HERTZKA, *die Gesetze der socialen Entwicklung* 1886.

Bl. 22 n°. 46. Gaarne erken ik dat het Liberalisme ernstige pogingen aanwendde om de lagere volksklasse te ontwikkelen. Maar wat bood het aan de lagere klasse? Lezen, schrijven en rekenen! En wat ontnam het haar? Geloof, levensmoed en zedelijke veerkracht. En ook wat onthield ze haar? De ambachtsschool en deel in het kapitaal.

Bl. 22 n°. 47. Onze winkelétalage doet in dit opzicht meer kwaad dan men denkt. Men prikkelt daardoor op allerlei wijze de begeerlijkheid en schept zoo behoeften, die, worden ze straks niet bevredigd, een gevoel van bittere ontevredenheid achterlaten. Ook de veel te groote schoolweelde deed kwaad voor een klasse die thuis toch nooit op zulk een voet leven kan. Geluk is geen *absoluut* maar een *relatief* begrip. En wie behoeften opwekt, die hij toch niet instaat is te bevredigen, laadt een groote verantwoordelijkheid op zich en begaat een daad van onbarmhartige wreedheid.

Bl. 24 n°. 48. Het is niet genoeg, te zeggen dat de sociaal-democratie uit de liberale theorie voortvloeit; er moet ook nadruk op gelegd, dat de Liberaal geheel willekeurig halt maakt op een weg, die naar zijn eigen systema, ten einde toe moest afgeloopen. Hij is dus niet alleen geestverwant van den Sociaal-democraat, maar heeft tegenover den Sociaal-democraat *ongelijk*. Zijn ongelijk is de willekeur, het egoïsme en de inconsequentie.

Bl. 24. n°. 49. Vreemd is het metterdaad, hoe vele stille burgers in den lande tegelijk dit drijven van geweld in de Sociaal-democraten zoo scherp afkeuren, en toch de Fransche Revolutie zoo hoog roemen. Het gaat toch niet aan, te zeggen, dat de Septembermoorden slechts *excessen* waren. Immers zonder *revolutie* zou er in 1789 geen Revolutie geweest zijn. Elk Liberaal neemt dus metterdaad, ook al schraapt ge de excessen van zijn debet, de revolutionaire vrucht van *het geweld* voor zijn rekening. De zaak komt dus hierop neer, dat *geweld* geoorloofd heet, als het den Liberalen ten bate komt, maar verfoeid wordt zoodra het hun macht zou ondermijnen. Vandaar dat in 1845 ook hier te lande zelfs op koningsmoord, nog al in de *Arnh. Courant*, gezinspeeld werd, en dat thans zelfs het optreden in de Staten-Generaal van een Sociaal-democraat de „deftige“ Liberalen ergert. Cf. JAEGER, *die Französische Revolution und die Sociale Bewegung*. 1890.

Bl. 25 n°. 50. Deze *nota necessaria* van de Sociale quaeſtie houde men wel in het oog. Er is niet meê gezegd, dat het gebouw *geheel* moet afgebroken, om een gansch nieuw gebouw voor de oude maatschappij in plaats te zetten. Veeleer blijft altoos het recht der historic gelden, en kan er van *geheel*

afbreken nooit sprake zijn. Ook al beeldt men zich in dit te doen, men doet het toch niet. De historie werkt daartoe te machtig na. Maar toch moogt ge óók niet zeggen, dat alles afgeloopen is, zoo ge het huis maar wat opschildert en een enkele dakpan vernieuwt. Neen, wel waarlijk moet de schutting om het huis en de steiger voor den gevel. Zóó kan het niet langer. De reparatie, waartoe moet overgegaan, is van te veel omvattenden aard. Cf. *Personal and social evolution with the key of the science of history*. 1884 en HERTZKA, *die Gesetze der socialen Entwicklung*. 1886.

Bl. 25 n°. 51. Hiermeê is niet gezegd dat ook de religieuse en philanthropische zijde van het vraagstuk niet zeer belangrijk is, maar alleen uitgesproken, dat wie niet verder ziet en zijn voelhorens niet verder uitsteekt, nog zelfs niet aan de Sociale quaestie toe is.

Bl. 26 n°. 52. Zie Psalm 82 : 5 en Psalm 11 : 3.

Bl. 26 n°. 53. Blanketsel geneest de dorheid van uw huid niet, maar verergert de onfrischheid van uw gelaat. En zoo ook is het met onze maatschappij. Ze leeft in fijner vormen, ze kleedt zich niet sierlijker maar netter; ze doet zich bloeiender voor. Maar wie geen vreemdeling in de binnenkamer van ons maatschappelijk leven is, en deze matrone soms in haar *négligé* bespiedt, weet maar al te goed, hoe verflenst en verbleekt haar eigenlijke gedaante is.

Bl. 26 n°. 54. Het schoone woord *sociaal* mag niet als privateive jacht aan de Sociaal-democratie worden overgelaten. *Sociaal* is bij uitnemendheid het Christendom. En de schoone teekening, die de heilige apostel Paulus ons in 1 Cor. 12 : 12—27, en niet minder in Efezen 4 : 16 van dit sociaal karakter der Kerk geeft, is mutatis *mutandis* ook op onze menselijke maatschappij toepasselijk. Goed bezien moet zelfs beleden, dat in de kerk van Christus het oorspronkelijk organisme der mensheid, maar nu gezuiverd, herleeft. Zie MAURICE, *de zedelijke grondslag der maatschappij* 1890. (*Lectures on social morality*).

Bl. 26. n°. 55. KARL MARLO, *Untersuchungen über die Organisation der Arbeit, oder system der Weltöconomie* Kassel 1853. Marlo is een fictieve naam.

Bl. 27. n°. 56. Joh. Karl Rodbertus was korten tijd Cultus-minister in het kabinet Auerswald Hanseman. Zie over hem ADLER, *Rodbertus der Begründer des wissenschaftlichen Socialismus*. Leipzig 1844. Zijn eerste werk was *Zur Erkenntniss unserer staatswissenschaftlichen Zustände*. Neubrandenburg

1842. Zijn uitvoerigste geschrift was zijn *Zur Erklärung und Abhülfe den heutigen Kreditnoth des Grundbesitzes*. 2 deelen Jena 1889.

Bl. 27. n°. 57. Marx was evenals Marlo en Rodbertus een man van uitstekende geleerdheid en hoog wetenschappelijken zin. Zijn critiek op de Hegeliaansche rechtsphilosophie was meesterlijk. Ook zijn werk *Das Kapital, kritik der politischen Oeconomie*. Hamburg 1871, was in de eerste plaats eene wetenschappelijke studie. Voor wie de lezing van dit werk te spannend is, schreef GABRIËL DE VILLE *Le Capital de Karl Marx résumé et accompagné d'un aperçu sur le socialisme scientifique*. Paris Marpon et Flammarion 1883.

Bl. 27. n°. 58. Lasalle werd in 1864 in een duel gedood door een Moldavischen prins, die evenals hij stond naar de hand van een Ambassadeursdochter. Ook hij behoorde dus wel ter deeg tot den hoogsten stand. Zijn kracht school in zijn redenaarstalent meer dan in zijn wetenschappelijke gave. Toch is hij juist de man, die in België de socialistische ideeën veld deed winnen.

Bl. 27. n°. 59. HENRI GEORGE, de apostel van de landnationalisatie, bekend door zijn *Progress and Poverty*, een boek in 1877—79 geschreven, vooral naar aanleiding van de Joodsche toestanden. Roerend is de opdracht van dit boeiende boek: *To those who seeing the vice and the misery, feel the possibility of a higher social state, and would strive for its attainment.*¹⁾ Reeds 300.000 exemplaren zijn er van verkocht. In de editie van Kegan Paul, Trench, Trübner and Co. London, kost dit werk van 400 blz. fijnen druk slechts f 0.60.

Bl. 27. n°. 60. Dr. ALBERT EBERHARD FREIDRICH SCHAEFFLE was Handelsminister in het kabinet-Hohenwart. Zijn hoofdwerk is: *Das gesellschaftliche system der menschlichen Wirthschaft*, dat in korten tijd drie uitgaven beleefde. Het zag het licht bij Laupp te Tübingen, in twee deelen.

Bl. 27 n°. 61. MR. H. P. G. QUACK, *De Socialisten, personen en stelsels*. Amsterdam P. N. van Kampen, begonnen in 1875. 2e druk 1887.

Bl. 27 n°. 62. In zijn drie werken: *Politicus, de Republica libri X*, en *de Legibus libri XII*. ook voor wie geen Grieksch verstaat in de uitmuntende vertaling van Schleiermacher toegankelijk. Een kort maar goed overzicht van Plato's politiek systeem geeft ZELLER, *Die Philosophie der Griechen II*. 1 p. 756 vv. 3e Aufl. Leipzig 1875. Gelijk men weet dreef Plato zijn socialistische en zelfs communistische ideeën zò ver, dat ook hij het huisgezin ophief en de kinderopvoeding nationaal wilde verklaren.

Bl. 27 n°. 63. Deze greep van den Duitschen Keizer was zeer gelukkig, ook al bleef het resultaat er van verre beneden de verwachting. Eigenlijk was het plagiaat wat hij pleegde, want het voorstel door hem opgenomen was reeds door Zwitserland aan de orde gesteld.

Toch zal men op die wijze weinig vorderen. De Sociale Quaestie is alleen internationaal op te lossen, maar eer de onderscheidene staten dit inzien en aandurven met de energie die hier noodig is, moet meer particularisme overwonnen dan misschien zonder een algemeene combustie in heel Europa ten onder kan worden gebracht. Veeleer zijn we thans den weg op, dat elke staat sociaal weer alleen aan zichzelf denkt, oeconomisch op voet van oorlog met andere staten gaat leven, en hoogstens in een engere combinatie met enkele bondgenooten heil zoekt. Niemand heeft dit internationale element, zonder het te bedoelen, duidelijker doen uitkomen dan J. H. VON THÜNEN in zijn *Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationalöconomie*. 3 dl. Rostock 1842.

Bl. 28 n°. 64. Niets is dwazer, dan in de Sociale Quaestie slechts een voorbijgaanden storm en een overdrijvende wolk te zien. Het is volkomen waar dat de Socialisten onderling verdeeld zijn, en dat ze nog de leiders missen die onbaatzuchtig genoeg zijn en hoog genoeg staan, om een wereld-actie in het leven te roepen. Hun congressen zijn meestal tooneelen van tumult, hun organen vloeien over van „liefelijkheden.“ Maar ge vergist u, zoo ge deswege de Sociale Quaestie voor een *tijdelijke* ongelegenheid houdt. Integendeel, juist het feit, dat de Socialisten, in weerwil van dit velerlei geschil zulke reuzenschreden voorwaarts deden, toont wat sterke drijfkracht de Sociaaldemocratie propageert. Vergeet niet dat de Internationale pas in 1864 is opgericht; dat ze kort daarna in duigen viel; dat de nieuwe associatie nog zeer gebrekkig is ingericht; en dat toch na het ééne vierde eener eeuw de sociale beweging nu reeds heel Europa in rep en roer heeft gezet. Vooral sedert de congressen te Parijs van 1889 is haar actie veront-rustend sterk vooruitgegaan. VILLARD. *Le Socialisme moderne, son dernier état*, Paris 1889, kenschetst evenals het bovenvermelde geschrift van den abbé Winterer, én de ontzaglijke afmetingen dezer beweging én de betekenis van het eeuwfeest der Fransche Revolutie voor haar revirement, op overtuigende wijze. Zie ook SARTORIUS. *der moderne Socialismus van Amerika* 1890.

Bl. 28 n°. 65. Hiermeê is natuurlijk niet ontkend dat de hebzucht en de nijd niet een zeer groote rol in de Sociale quaestie spelen. Persoonlijk zijn de lieden der nu klagende klasse niets beter dan de mannen der vol-daanheid. Wie arm was en rijk wordt, keert meest aan het Socialisme den

rug toe; en omgekeerd zijn er geen gevaarlijker Socialisten dan de lieden die hun fortuin verloren. Maar booze hartstocht roept geen duurzame wereldbeweging in het leven; en wat kracht aan het Socialisme geeft is niet zijn begeerzucht, maar de zedelijke eisch van het sociologische leven. Die eisch spreekt tot de conscientie; daarin trekt het bloed; daarop drukt de religie het zegel; en de quaestie van het bezit komt slechts in de achterhoede van dit onafwijsbaar juiste postulaat aanhinken. Cf. COMBES DE LESTRADE, *éléments de Sociologie*. 1889. ELBOGEN, *die Erlösung. sociale studien*, 1889. RÖZICH, *das Buch vom Staat und Gesellschaft*; en SÉCRÉTAN, *Études sociales*, 1889.

Bl. 29 n°. 66. Wie de Nihilisten wil leeren verstaan, leze het beeld dat Zola, die nu óók Christelijk Socialist werd, in zijn *Germinal* van een Nihilist, geteekend heeft. Eigenlijk gaan de *Perhovi* in Rusland, die alle huwelijk verbieden, om ons hopeloos verdorven menschelijk geslacht te laten uitsterven, nóg verder. Zie *Allgemeine Evang. Lutherische Kirchenzeitung* 2 Oct. 1891 n°. 40. Een historisch overzicht van het Nihilisme, gaf KARLOWITSCH, *Die Entwicklung des Nihilismus*, 3e ed. Berlijn 1881. Eerst in 1875 kwam het op, en trok het eerst de opmerkzaamheid door het schot dat Wera Sassulitch op generaal Trepow in 1878 loste. Zijn kracht is thans gebroken; maar daarmee is de idee van het Nihilisme niet weg. Die idee toch moet wederkeeren, zoodra de Sociaal-democratie consequent doorgaat, en meer oog krijgt voor den invloed dien het historisch verleden op den actueelen toestand oefent. Zie ook THUN, *Geschichte der revolutionairen Bewegungen in Russland*. Leipzig 1883.

Bl. 29. n°. 67. De Anarchisten danken hun beteekenis aan den Russischen schrijver Bakounine, en wat hun organisatie en de ontwikkeling hunner denkbeelden betreft, meer nog aan generaal Krapotkine en aan Most. Hun hoofdcomité zetelt te Londen. De *Freiheit* was daar hun orgaan. Zij woelden het sterkst in Frankrijk, in Zwitserland, in België en in Amerika, waar het bekende proces van Chicago hun kracht brak. Hun leuze is: *La propagande par le fait*; en op een congres te Londen in Juli 1881 gehouden, werd als regel aangenomen, „que pour arriver au bout poursuivi, c. a. d. à l'anéantissement des souverains, des ministres, du clergé, de la noblesse, des grands capitalistes et d'autres exploiters, tout moyen est légitime.” De Commune verschilde in zooverre van het Anarchisme, dat het wel de landsregeeringen wilde vernietigen, maar de commune, d. i. de plaatselijke gemeente als plaatselijke gemeenschap in stand hield.

Bl. 29. n°. 68. Vooral de *Possibilisten* in Frankrijk en de parlementaire Sociaal-democraten in Duitschland, onder Liebknecht, zoeken kracht in een

gematigde houding. Ze verwerpen wel het denkbeeld der revolutie niet, maar achten het verkeerd, dit te sterk op den voorgrond te plaatsen, en stellen zich meer voor van den éénen vogel dien ze alvast met de hand grijpen dan van de twee in de lucht. Geheel onderscheiden echter van de praktische Sociaal-democraten zijn de theoretische als Schaeffle, die niets doen dan een bestek ontwerpen voor den bouw van een nieuwe maatschappij en zich van al wat naar agitatie en geweld zweemt, stipt onthouden. De naam van *Collectivist* is aan deze theoretische mannen te danken, en hoort eigenlijk alleen bij hen thuis. Cf. SCHÖNBERG, *Die Ziele und Bestrebungen der Social-democratie* 10e ed. Leipzig 1890.

Bl. 30. n°. 69. Deze school kwam in Duitschland op, en wel uit den Conservatieven hoek, en hoort dan ook in Duitschland thuis. LÉON SAY heeft in zijn *Socialisme d'Etat*, Paris 1890, een keurige teekening van dit Staats-socialisme gegeven, om er de Franschen tegen te waarschuwen. Dit Socialisme is de tegenpool van de Sociaal-democratie, in zooverre het juist van de patriarchale autoriteit uitgaat. Toch is het ook van zijn standpunt krachtig voor het volk opgetreden en R. MEIJER heeft door zijn *Der Emanzipationskampf des vierten Standes*. Berlijn 1874, niet weinig tot het opkomen der Socialistische woeling bijgedragen. Ook de christelijke school van Todt en Stöcker is uit het Staatssocialisme voortgekomen. *Lavelle* is wel niet wat men noemen kan een Staats-socialist, maar loopt toch feitelijk met hen op eenzelfde lijn. A. H. G. Wagner noemde zijn richting de *Social-rechtliche*. Hij komt het meest met Schmoller overeen. Zijn hoofdwerk is zijn Staatshoudkundig leerboek, waarvan verschenen zijn I *Grundlegung*, Leipzig 2e ed. 1879, V *Finanzwissenschaft*, 3e ed. Leipzig 1884 en VI *Fortsetzung*. Leipzig 1880 enz. Hij steunt Stöcker.

Bl. 30. n°. 70. De historische school is een ruimer naam voor de dusgenaamde *Kathedersocialisten*, een scheldnaam, dien Von Oppenheim hun gaf. Schmoller, Nasse, Brentano en Schönberg waren de stichters van deze groep, die zeer nauw aan de Staatssocialisten verwant is. Hun systema keert zich vooral tegen de Manchester-school, en in zooverre ze meer historisch-wetenschappelijke doeleinden najaagt, vindt ze thans ook buiten de Duitse grenzen in FOUILLÉE (*Propriété sociale et politique*) in LETOURNEAU (*l'Evolution de la propriété*) en anderen navolging en steun.

Bl. 30. n°. 71. De Radicalen naderen eenerzijds het Staatssocialisme en anderzijds de Sociaal-democratie, en dit soms zoo dicht, dat de grenslijn niet zelden wordt uitgewischt. Hun groep is ook hier te lande nog niet principieel georganiseerd, en daardoor komt de tegenstelling, die onder hen schuilt, tussehen

hen die meer op den staat, en hen die meer op het particulier initiatief willen leunen, niet zoo sterk uit. Dat ook de Liberalen van hun plaats komen is minder het gevolg van overtuiging, dan van de zucht om door tijdige concessien het veld te behouden. Toch is de socialistische neiging onzer eeuw ook hun zoo machtig, dat ook zij zich volstrekt den naam van *Socialisten* niet schamen. Zelfs Naquet roep uit: *Je suis pour ma part profondément Socialiste*. Zie zijn *Le Socialisme collectiviste et Socialisme libéral*. Paris 1890, p. 202 en FRÉD PASSY toont zich in zijn *Conférence* (9 Avril 1890) over de *École de la liberté* evenmin geneigd van de eere van den Socialistischen naam afstand te doen.

Bl. 30 n°. 72. Hetzelfde Pantheïsme, dat op zedelijk gebied alle verschil opheft, en Nero naast Jezus als tijdelijk even interessante verschijning durft stellen, voert ook op sociologisch gebied tot het platste en meest cynische fatalisme. De toestand is ellendig, maar er is niets aan te verbeteren. We glijden af langs de helling tot we in de diepte zijn neergezonken. Aldus is ons noodlot. Op de puinhopen van onze beschaving zal dan misschien een geheel nieuw bouwproces beginnen. Misschien? Maar van een Christelijke, eeuwige veerkracht, die in den boezem der Christelijke natiën schuilt, en daarom nu te boven kan komen wat voor Babylon, Athene en Rome fataal bleek, weten deze pessimisten niets.

Bl. 31 n°. 73. Het is het aloude probleem van de eenheid en de veelheid, dat hier terugkeert. Nu was het *uitgangspunt* zoowel bij de Liberalisten als bij de Sociaaldemocraten individualistisch, in de enkele persoon, en dus in den Pelagiaansch vrijen wil. In zooverre werkt dus de drijfkracht van het beginsel der Fransche Revolutie ook wel ter dege in de Sociaaldemocraten door. Dit blijkt uit den telkens wederkeerenden eisch, dat de mondige manlijke individuën bij meerderheid van stemmen de zaken des lands en der maatschappij regelen zullen. Van onzen eisch, dat het uitgangspunt in het *huisgezin* worde gevonden, *verstaan* ze zelfs niets.

Bl. 32 n°. 74. Zie *Brieven aan Tijdsman* n°. CLXI, Dl. II, p. 76. Bilderdijk laat zich in dit schrijven zeer kras uit. Zoo zegt hij:

„Daar is ten halve niets anders te doen, dan den Burgerstaat tot zijn waren scopus terug te brengen. Is er grond, men bebouwe dien; is er zeevaart of visscherij, men breide ze uit; zijn alle drie ongenoegzaam, men stelle fabrieken in, en zorg dat elk voor zijn handen en armen werk, en door 't werk, brood voor zich met eene vrouw en kinderen vinden kan. Men legge op, te werken, stelle vrije en dwangfabrieken, vrije en gedwongen bouwerijen in; hechte eer aan den vrijen, schande aan den gedwongen

arbeid; late niemand die zich aanmeldt, in gebreke van eerlijken arbeid en dulde dan ook geene bedelarij. Grond, vaart, visscherij, kunstvljijt, zullen de arbeiders onderhouden en meer behoeft niet; die winst daarmee beoogt, wordt door den verkeerden geest gedreven. En komt er bij den aanleg te kort: daarvoor geld op te brengen is evenzoo plicht, als het voor de buitenlandsche verdediging op te brengen, *fustra armis tuemur, quos fame vecamos* 't *Prospicere* bevat, boven de bescherming tegen buiten- en binnenlandsch geweld, ook de *subsidia vitae*, en de *promotio sobolis perpetua*, *qua nou tantum conservetur sed et angeatur res publica*.

„Ziedaar wat men in 't groot, in elk Rijk, elk Land, als eerste plicht, tot uitwerking behoorde te brengen. Niet, beraden, hoe men zich van arme menschen ontdoen of hun vermeerdering voorkomen zal, maar hen rijk maken door werkzaamheid en hun vermeerdering in eerbaarheid en godsvrucht, is waar het op aankomt. Die dat niet weet, weet niet te regeeren, niet regent te zijn; die dit niet wil, is (hij moge 't naar zijn inzichten wel meenen of niet) de vijand des menschdoms.

„Het is waar, dat dit moeilijker wordt naar mate de alles verdervende koophandel het geld gemeener en dus alle behoeften durer gemaakt heeft, hetgeen bij het minste verval de armoê vermeerdert en het gebrek algemeen, den jammer onoverzienbaar maakt, maar waar wil is, is redding. Want het is de quantiteit van het geld niet, maar de circulatie, die den rijkdom maakt, en den genoegzamen overvloed voortbrengt.”

En in nog algemeener zin schrijft hij:

„Alleenlijk, alles is bedorven, omdat men het geld (of de finantie), van een bloot middel in de maatschappij, tot een eerst object, doel en einde gemaakt heeft. Zoolang men dit doet, duurt en vermeerdert de ellende hand over hand; en dit is de groote plaag, die over Europa is uitgegaan; en waarvan alleen degenen ontheven zijn, die het zegel Gods aan hunne voorhoofden hebben en gerust in Gods Voorzienigheid, om geen geld arbeiden of bidden, maar het verachten. Deze weinigen lijden wel, maar God voedt ze.”

Tegen de haute finance en den Mamondienst laat hij zich niet minder scherp uit:

„Alle volken van Europa dienen dien Mammon en hun eenig herstel is het valsche systema te verwerpen.

„Hier nu is niets tegen te zeggen. Geen brood voor wie werken wil is in strijd met de grondwet van allen arbeid: „In het zweet uws aanschijns zult gij brood eten.”

Bl. 32 n°. 75. Zie 1 Tim. 6: 8 of Spreuken 27: 26. Dit volgt uit de schepping en uit den vloek. God zelf heeft ons met zulk een natuur ge-

schapen, dat ons lichaam aan stofwisseling onderworpen is en alzoo verteert, tenzij het nieuw stof in zich opneme. En evenzoo is *door den vloek* om der zonde wille de noodzakelijkheid ontstaan om ons lichaam én uit schaamte te dekken én het te beschutten tegen de koude.

Bl. 32 n°. 76. De woorden uit Joh. 12:8: „*De armen hebt gij altijd met u*” stellen geen *regel* maar constateeren een *feit*; spreken dus niet uit, dat het zoo zijn *moet*, maar hoogstens dat het zoo *blijken* zal. Ten tweede gaat het niet aan, uit een concreet gezegde over den toenmaligen tijd te besluiten, dat Jezus tevens een profetie geeft *over later eeuwen*. En ten derde ziet men geheel voorbij het verwijt, dat in deze woorden schuilt. Er staat namelijk niet *μεθ' ἑμῶν*, maar *μεθ' ἑαυτῶν*, wat zeggen wil: In den levenskring, gelijk gij dien formeert, zult gij altoos armen hebben. Iets wat gezegd wordt *tot Judas en zijns gelijken*. Menschen, die de beurs dragen en er op de manier van Judas mee omgaan. Na deze toelichting zal mijn „*God vergeve het hun*” duidelijk zijn. Voor wat den zeer draaglijken toestand der armen bij Israël betreft, vergelijkte men de keurige rectorale oratie van mijn hooggeachten ambtgenoot Mr. D. P. D. FABIUS, *Mosaïsch en Romeïnsch recht*, Amsterdam 1890, ps. 69 v.v. Ook van de uitspraak Deut. 15:11: „*De arme zal onder u niet ophouden;*” die bijna parallel loopt met Joh. 12:8, vindt men op p. 69 in de noot de nadere verklaring.

Bl. 34 n°. 77. Hierop kan niet genoeg nadruk gelegd worden. Er moet ook onzerzijds *gestudeerd* en *gewerkt* worden. Noch met gemoedelijke praat noch met oppervlakkige algemeenheden komt men in de Sociale quaestie verder. Dit was de fout der vroegere Communisten, en van utopisten als Fourier en Proudhon. Juist in de studie en het degelijk onderzoek schuilt de zeer ernstige kracht der Socialisten. Men doorloope om zich hiervan te overtuigen, de algemeene historische overzichten van Quack, Winterer, Villard en anderen; of, beter nog, de systematische van Deville, Block en Blondel. Van Deville in zijn werk: *Le Capital de Karl Marx, résumé et accompagné d'un aperçu sur le socialisme scientifique*, Paris 1883. Nog veel uitvoeriger in MAURICE BLOCK, *Les progrès de la science économique depuis Adam Smith*, Paris 1890. *Deux volumes*. Rijk aan citaten. En, zonder historie, maar als resumtie der historie, door niteenzetting van eigen systeem: JULES EDOUARD BLONDEL, *La question sociale et sa solution scientifique*, Paris 1887. Hoog gewenscht is het dan ook, dat de Juridische faculteit der Vrije Universiteit ten deze raad schaffe. Vergelijk ook ROSCHER, *Geschichte der National-ökonomie*, München 1874 en ROSSBACH, *Geschichte der Gesellschaft*, Wurtzburg 1875, om het verschil tusschen de oude en nieuwe methode van onderzoek duidelijk te zien nitkomen.

Bl. 34 n°. 78. Dit punt beheerscht de geheele Sociale quaestie. Reken ik buiten God, dan ben ik bij de reconstructie der maatschappij volmaakt vrij en maak het zooals mij gelieft. De mensch wordt dan schepper van de maatschappij in de meest volstrekten zin van het woord, en doet waar de natuurwet hem in den weg staat, haar geweld aan, of zet waar de zedewet hem hindert, die op zij. Is daarentegen het geloof in God, die èn onze natuur èn de natuur om ons heen schiep, en voor beide wetten gaf, uitgangspunt, dan is alle menschelijke sociale kunst gebonden aan de ordinantiën Gods in de natuur en in de zedewet, naar uitwijzen der openbaring.

Bl. 36 n°. 79. Loochening van die tweeheid voert òf tot staatsabsolutisme en staatsvergoding, òf tot anarchie. Een derde is er niet. Van een constitutioneel geregeerden staat kan toch daar alleen sprake zijn, waar de tweeheid van Overheid en Volk wordt ingezien, en wettelijke regeling het juiste verband tusschen beide vaststelt. De capitale fout van onze Grondwet, die aan de Staten-Generaal de helft der *wetgevende macht* toeschrijft, is daarom zoo bedenkelijk. Alle monisme op dit punt leidt tot pantheïsme. Het theïsme der Christelijke Religie eischt de tweeheid en dus de tegenstelling tusschen het aan God onderworpen volk en de overheid als Gods dienaar, aan wie de zorg voor dat volk van Gods wege is toevertrouwd.

Bl. 36 n°. 80. Op atomistisch standpunt valt geheel ons Evangelie. Er is dan geen vleeschwording van het Woord, er is dan geen Hoofd der Gemeente er is dan geen erfschuld en dus ook geen verzoening door het bloed des kruises. Een fatale loswoeling van alle christelijke vastigheid, die begon met de erfschuld en de solidaire schuld te loochenen, en toen de heerlijke leer der verbonden geloofend heeft. Juist daarom echter past het ons Christenen met zulk een beslistheid weer voor het *organisch* en dus *sociaal* karakter van ons menschelijk leven op te komen. Het aangrijpendst ligt dit uitgedrukt in het hoog gebod der onderlinge *liefde*. Cf. A. JÄGER, *Die sociale Frage im Licht der Offenbarung* 2 Bd, Neu-Ruppin 1891. MARTENSEN, *Socialismus und Christenthum*. Deutsch von A. Michelsen. Gotha 1875. RIENSI, *Christendom en Socialisme*, 's Gravenhage 1882. En, hoe wel op eenigszins vreemde wijze voorgesteld, P. VON LILIENFELD, *Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft* dl. II p. 493 v.v.

Bl. 37 n°. 81. Revolutie en Historie staan slechts ten deele tegenover elkander. De historie toch kent behalve het geregeld proces, evenzeer de *storing* van dit proces door het feit van geweld. Tegen de Revolutie als beginsel en feit is daarom alleen verweer in het apostolisch woord: „*Wees*

alle macht die over u gesteld is onderdanig, en dat wel naar de Calvinistische uitlegging, dat deze lijdelijkheid alleen in den eisch van Gods Woord haar grens vindt. Want wel is naar Gods *verborgen* raad muiterij en opstand in de historie *als een oordeel Gods* opgenomen, maar zijn geopenbaarde wil laat nooit ongehoorzaamheid dan om zijnentwil en ook dan nog nooit anders dan lijdelijk verzet toe. Onze vaders legden er daarom steeds nadruk op, dat de opstand tegen Spanje geen *opstand van het volk* was geweest, maar een rechtmatige verdediging van het weerloos volk door de *magistratus inferiores*. Zie C. POUDEROYEN (Voetius) *Cat. over den Heidelbergschen Catechismus*, Dordrecht 1662 p. 636 v.v., waar deze quaestie door korte vragen en antwoorden, in den geest onzer vaders, duidelijk wordt uiteengezet.

Bl. 37 n°. 82. Uit Hand. 5: 4 blijkt dit duidelijk. waar Petrus zegt: „Zoo het gebleven ware, bleef het niet het uwe? En verkocht zijnde, bleef het niet in uwe macht?“ Dit toch toont 1°. dat Ananias nog eigen landbezit had; 2°. dat de verkoop er van niet verplicht was; en 3°. dat ook bij verkoop, het afstaan of niet afstaan van het geld, vrij bleef. Wat we in Hand. 2: 44, 45 lezen, is dan ook noch door Calvijn noch door eenig Gereformeerd uitlegger van „gemeenschap van goederen“ verstaan. Uit deze verzen kan alleen worden afgeleid: 1°. dat de rijkere een goed deel van hun vaste goederen verkochten, om aan armere broeders een deel van de koopsom uit te keeren; en 2°. dat de toen nog apostolische diaconale kas zóó gevuld werd, dat er van gebrek lijden voor niemand sprake viel.

Bl. 37 n°. 83. Het is dringend noodig dat men ook onder ons Christenen leere inzien, dat het absolute begrip van eigendom, dat vooral door de Fransche Revolutie en de met haar verwante oeconomische school zoo op de spits gedreven is, daarom nog volstrekt het ware en goede begrip van eigendom niet is. Tot dit inzicht nu geraakt men het best door aan de hand der historie na te gaan, hoe het begrip van eigendom alle eeuwen door en bij allerlei volken een gedurig *wisselend* begrip was. Hiervoor nu bevelen wij ter lezing aan CH. LELOURNEAU, *L'Evolution de la Propriété* Paris 1889, een degelijke studie, waarin een ethnologisch en chronologisch overzicht van de regeling van den eigendom bij de onderscheidene volken en in de verschillende eeuwen geboden wordt. En is men door dit historisch overzicht dan tot de overtuiging gekomen, dat óns begrip van eigendom lang niet het eenige noch het meest aantrekkelijke is, dan stelle men tegenover dit, uit het Romeinsche recht ons toegekomen, begrip, het begrip van de Heilige Schrift: *God alleen Eigenaar* omdat Hij alleen Schepper is, en wij *rentmeesters* van zijn goed, om terstond een niet soci-

alistisch en toch sociologisch begrip van den eigendom te zijner beschikking te hebben. De woorden uit de gelijkenis: „Of is het mij niet geoorloofd te doen met het mijne wat ik wil.“ (Luk. 20 : 15) geven volstrekt geen Christelijke theorie van het eigendomsrecht aan. Ze komen eenvoudig voor als een trek in de gelijkenis, genomen uit het toenmalige leven. Men denke slechts aan de gelijkenis van den onrechtvaardigen rentmeester. Bovendien is hier alleen sprake van het recht, om wat men bezit, *weg te geven*. Vergelijk P. POULIN, *Religion et Socialisme*. Paris 1867, p. 210 v. v.

Bl. 38 n. 84. In mijn rede mocht ik niet verder gaan. Dan toch zou ik op het Congres te veel zijn vooruitgelopen. Ik bepaalde mij daarom tot de algemeene opmerking, dat de regeling van het gebruik *van den bodem* niet onder het *gemeene* recht van den eigendom kan vallen. Dit nu blijkt uit den eigen aard van den bodem, die geen product van menschelijken arbeid is en door den mensch slechts wordt bewerkt. En ten andere uit de speciale wetgeving voor den bodem, die door God aan Israël gegeven was; welk laatste wel niet zeggen wil dat wij deze wetgeving, die voor Israël gegeven was, voetstoots moeten overnemen, maar wel dat deze grondtrek door God zelf boven onze critiek is geplaatst. Immers nog in strenger zin dan dit bij het *roerend* goed geldt, is God zelf *Eigenaar van den bodem*. Zie FABIVS o. l. p. 25. Nu volgt hieruit wel niet dat onze redding in landnationalisatie ligt, noch ook dat Mr. Van Houtens denkbeeld wet moet worden; maar wel maakt zich aan oppervlakkigheid en ongeloof schuldig, wie hooghartig al zulke plannen en denkbeelden bespot en als socialistisch brandmerkt. De agrarische regeling is altoos een uiterst moeilijke. Denk slechts aan Ierland. Doch daar heeft zelfs het conservatieve kabinet-Salisbury wel ter dege de aantastbaarheid van het landbezit gehuldigd. Men vergelijke HENRI GEORGE, *Progress and Poverty*, zie boven. En voorts J. STOFFEL, *De oplossing der sociale quaestie door afschaffing van het privaatrechtsbezit*, Deventer 1889. Dr. HOMO, *De nationalisatie van den bodem*, Haarlem 1883. J. STOFFEL, *Sociale Vraagstukken*, Deventer 1884. A. VON MIASKOWSKI, *Das Problem der Grundbesitzvertheilung in Entwicklung*, Leipzig 1890. H. VON WENDEL, *Die landwirthschaftliche Ankaufs und Verkrufsgenossenschaften*, Berlin 1886. En, als nieuwe proeve van oplossing der Sociale quaestie, O. EFFERTZ, *Arbeit und Bodem, Grundlinien einer Pono-physiocratie*, Berlin 1891. Hij neemt het denkbeeld van Petby over: *Arbeit ist der Vater, die Erde die Mutter der Güter, Das Gut ist also als Kind des Vaters*. ARBEIT und der Mutter: ERDE an zu sehen; p. 9.

Bl. 38 n°. 85. De Schrift geeft ons niet slechts *ideën*, maar ook bepaaldelijk *ordinantiën* en Christenen die zeggen wel voor Gods Woord te

buigen, maar in hun maatschappelijke en staatkundige bemoeiingen met de mannen der Fransche Revolutie meêgaan, zijn eenvoudig geen mannen uit één stuk; leiden het bestaan van een amphibie; en toonen de Schrift en de kracht van het Woord niet te doorzien.

Bl. 38 n°. 86. Zie zijn Brieven aan Tydeman, Dl. II, p. 77.

Bl. 39 n°. 87. Zie Gen. 1 : 28. Op emigratie en kolonisatie kan niet genoeg worden aangedrongen, want al is Malthus wet, dat de bevolking in geometrische en de voeding inmiddels slechts in arithmetische reden toeneemt, valsch gebleken, zie zijn (*Essay on the principle of population*, 7 ed. London 1872 en CH. KNOWLTON *An essay on the population question*, Rott. 1878, en daartegenover HENRI GEORGE in zijn *Poverty and Progress*), toch is het feit daarmee niet weggecijferd, dat, nu de hygieniek den levensduur zoo aanmerkelijk verlengt, de bevolking veel te sterk toeneemt voor den nu gecultiveerden bodem, en dus beperking van deze toeneming óf in mindere geboorten óf in hongerdood moet gevonden worden. Dat de uitweg hier waarlijk niet in het Twee-kinderstelsel ligt, toont Frankrijk. Zie FRANS MEHRING, *Social Reform und Ueberbevölkerung*, geciteerd in Dr. G. ZACHARIAS *Die Bevölkerungsfrage in ihrer Beziehung zu die sozialen Nothständen der Gegenwart* 4e Aufl. Jena 1883 p. 36, die eveneens tegen het Twee-kindersysteem en alle physische middelen is, maar toch *the moral restraint* bepleit. Deze pijnlijke, netelige quaestie is dan ook met een eenvoudig beroep op het „*Weest vruchtbaar*“ niet af te doen, tenzij men er het „*gen vervult de aarde*“ bijneme. Kolonisatie moet daarom op den voorgrond treden. Van de 1434 millioen die thans op deze aarde leven, wonen er 1000 millioen op één zevende van haar oppervlakte. Voor de zes zevenden blijven slechts 434 millioen over, dat is 3 à 4 zielen per quadraat kilometer. Ook na aftrek van de gletschers, woestijnen en steppen blijven er nog 56 millioen vierk. kilometer over, die aan nog honderden millioenen overvloedig voedsel beloven; d. w. z. een streek zoo groot als heel Azië. Zie Dr. WILH VOTSCH, *Die Vertheilung der Menschen über die Erde*. Berlin 1884 p. 44.

Bl. 39 n°. 88. De middelen door de voorstanders van het Tweekindersysteem aan de hand gedaan hebben op ongelooflijke wijze de prostitutie in de hand gewerkt, en het is een schande voor onze verlichte eeuw, dat men deze middelen der zonde in de groote bladen van de middelpunten der beschaving, openlijk ziet aanbevolen. Doch ook afgezien daarvan is de sociale quaestie in hooge mate een *moreele* quaestie. De Mamondienst wordt dienst van Astherôth. Voor geld ook de eere der vrouw veil, en gebrek werkt dan het zich veil geven in de hand. Zie MARTINEAU *La prostitution clan-*

destine, Paris 1885. REUSS, *La prostitution* 1889. RICHARD *La prostitution à Paris*. Paris 1890, en voorts 'de talrijke geschriften door het krachtig initiatief van Dr. H. PIERSON hier te lande uitgelokt.

Bl. 39 n°. 89. Op dien grond, en op dien grond alleen, moet de kosteloze school, de schoolvoeding, schoolbaden enz. bestreden. Het is heel iets anders, of aan de ouders, die geen geld hebben, geen geld moet verstrekt om hen voor hun kinderen te doen zorgen; maar in geen geval mag door den Staat de voeding en de opvoeding aan de ouders uit de hand genomen. Dit verzwakt onze nationale kracht.

Bl. 39 n° 90. Zie Gen. 3 : 19. Werken dat het zweet er afdruipt, maar dan ook *brood eten*.

Bl. 40 n. 91. Zie Lukas 10 : 7.

Bl. 40 n. 92. Zie Jac. 5 : 4.

Bl. 40 n. 93. Zie Deut. 24 : 5.

Bl. 40 n. 94. Zie Deut. 24 : 14.

Bl. 40 n. 95. Zie Leviticus 19 : 13.

Bl. 40 n. 96. Zie Mal. 2 : 10.

Bl. 41 n. 97. Ook de arbeid is een ordinantie Gods, die in de eerste plaats beheerscht wordt door de vraag, als *hoedanig* we den *arbeider* hebben te beschouwen. En dan luidt het antwoord: als een mensch naar den beelde Gods geschapen; met zonde behebt; bestemd voor een eeuwig aanzijn; en hier geroepen, om als man en vader in de maatschappij te staan, en met ons de wisseling van ziekte en gezondheid, van jeugd, mannelijke kracht en ouderdom te deelen. Kardinaal Newman en Leo XIII beamen dit terecht, en Mr. van Houten's critiek toont wel, dat met deze gegevens alleen de zaak niet te regelen valt, maar bewijst geenszins, dat dit uitgangspunt niet goed gekozen zou zijn. Eerst dan mogen we met het gebouw der maatschappij vrede hebben, als het aan alle menschen een menschaardig bestaan biedt. Tot zoolang vormt ze het voorwerp van onze critiek. Alleen zoeken men geen heil in *geldelijke* Staatshulp. Die blijft altoos beleedigend voor het menschelijk gevoel en verzwakkend voor onze nationale veerkracht. De hulp die de Staat moet bieden, is een *betere wetgeving*. Ten deele slechts zien de onderscheidene soorten van Socialisten dit in. Cf. F. J. Ham, *Das Recht*

auf Arbeit, Berlin 1889; ED. GUILLARD, *Protection et organisation du travail*, Paris 1887; THORALD ROGERS, *Work and Wages*, London 1890 p. 154 sq. RICARDO, *Rente, profits et salaires*, trad. par M. Formentier. Paris 1888. Dr. N. G. PIERSON, *Grondbeginselen der Staathuishoudkunde*, 3e ed. Haarlem 1894, p. 109. CONRAD BORNHAK, *Die Deutsche Social Gesetzgebung*, Freiburg 1890 p. 9. Mr. FALCKENBURG in zijn keurige dissertatie 1894. Zie ook L. SMITH, *les coalitions et les grèves*, Paris, Prix Rossi van 1885, in zijn *introduction*; en de belangrijke discussie over *le repos hebdomadaire au point de vue social* op het congres van Parijs onder het voorzitterschap van Léon Say gehouden in 1889. Cf. *Congres international du repos hebdomadaire* Paris et Genève 1890, Ook bij den arbeid is alles bedorven door de atomistische opvatting. Arbeid per uur en per man, waar feitelijk twee organische verbindingen den arbeid beheerschen, vooreerst die van den te leveren arbeid (denk slechts aan den veldarbeid en dien in groote fabrieken) en ten tweede die van het leven van den arbeider (jeugd, mannelijke kracht, ouderdom, ziekte en gezondheid).

Bl. 41 n. 98. Zie bedoelde rede in *Eenige Kameradviezen*. J. A. Wormser. 1889.

Bl. 41 n. 99. Ook de antirevolutionaire partij heeft toe te zien dat ze zich niet door het Staats-socialisme late meêslepen. Ook al staan we lijnrecht tegen het individualisme van de liberale partij over, toch onderschrijven we van harte de waarschuwing van Goschen, door Léon Say aldus vertaald: Si nous avons appris quelque chose de l'histoire, nous pouvons dire que la confiance de l'individu et le respect de l'Etat de la liberté naturelle sont les conditions nécessaires des Etats, de la prospérité de la société et de la grandeur du peuple. Cf. LÉON SAY, *Le Socialisme d'Etat*. Paris 1890. p. 214. In dien toon is dan ook geheel ons antirevolutionair program gesteld. Het veiligst zelfs ware het, alle kracht saam te trekken op de organisatie van den arbeid en het arbeidscontract.

Bl. 43 n. 100. Niets verrijkt onze Christenwerklieden zoozeer als de volstreckte onthouding van den sterken drank. Voor het aldus door zelfbeheersching gespaarde geld genieten ze betere voeding, en God legt een dubbelen zegen in hun karig deel. Een zegen die vooral daaruit voortspuit, dat ze geen valschen prikkel op hun begeerlijkheid laten werken. Immers waar die prikkel werkt is men nooit tevreden en dus ook nimmer gelukkig. Dit ziet men aan familiën, die over f 2000 à f 3000 's jaars beschikken, en toch nog steen en been klagen, en nooit den vrede kennen van de voldane behoefte. Hartstocht vraagt altijd om meer, en die hartstocht prikkelen is ontevredenheid wekken en daarmee het geluk bederven.

Bl. 45 n. 101. Zie Joh. 13:15. Ergerlijk is het, als men zelfs in de kerken de heeren van de burgers en de burgers van de armen onderscheidt, liefst met een „armenkerk“ voor de armsten. En nog stuitender wordt het als zelfs aan het Heilig Avondmaal de heeren niet naast de arbeiders willen zitten, of in streken waar men nog oorijzers draagt, de gouden oorijzers voorop gaan, om de zilveren te laten volgen etc. Zulk doen is *heidensch*. Christus wil dat we allen iets voor elkander gevoelen zullen als voor *broeders en zusters*.

Bl. 46 n°. 102. Het is volkomen juist, dat zoo van elders geen hulp komt, de Staat *moet* zorgen. We mogen niemand van honger laten sterven, zoolang nog in zoo menige broodkast het brood ligt te beschimmelen. En ook, als de Staat helpt, moet hij *snel en voldoende* helpen. Een aanklacht tegen onze armenwet. Maar juist daarom moet er te meer nadruk op gelegd worden, dat Staatsarmenzorg niet onze cere, maar een snijdende aanklacht tegen de *kerk* en tegen de *rijken* blijft. Altemaal gevolg van het Liberalisme, dat de kracht der Kerk ondermijnde en de rijken egoïstisch maakte.

Bl. 47 n°. 103. Ik spreek van een *herstelling* van het verloren wantrouwen want op de jongste jaarvergadering van *Patrimonium* bleek duidelijk dat dit *ondermijnd* was. En hiervoor bestond oorzaak. Immers werklieden kunnen niet studeeren, en de mannen onder ons, op wie de plicht rust, om de Sociale quaestie uit Christelijk oogpunt tot een onderwerp van gezette studie te maken, schoten in de vervulling van dezen plicht dusver op jammerlijke wijze te kort. Dit nu voelt de lagere klasse, en uit dat gevoel komt *wantrouwen* voort.

Bl. 47 n°. 104. Zie Deut. 29:29. Wie niet aan de kracht der Christelijke Religie gelooft ter opbeuring onzer maatschappij uit haar aan een sociaal bankroet niet ongelijken toestand, moet wel met P. JACOBI, *Etude sur la sélection*, p. 535, tot de slotsom komen, dat de tegenwoordige beschaafde natiën bestemd zijn, om in *die Barbarei* te verzinken, en opgevolgd te worden door jongere volken, die nu nog in onontwikkelden toestand verkeeren. Zie LETOURNEAU o. l. p. 495. Vergelijk vooral ook het uitnemend werk van FITZJAMES STEPHENS, *Liberty, equality, fraternity*, Londen 1873.

PS. Met opzet heb ik in deze aantekeningen de titels van eenige interessante geschriften afgeschreven, om diegenen onder ons, die nog geheel vreemdeling op dit terrein zijn, misschien een dienst te bewijzen.

VERBETERINGEN.

- Op bladzijde 13 regel 4 van boven: *den zwakkeren*, lees: *zwakkere*.
- " " 13 " 7 " onderen: *koninklijken* lees: *koninklijk*.
- " " 21 " 3 " " *Voor een beide partijen*, schrap: *een*.
- " " 28 " 12 " boven: *van het gemeenschapsgevoel*, lees: *voor het gemeenschapsgevoel*.
- " " 28 " 12 " onderen: *Zijn recht*, schrap: *zijn*.
- " " 40 " 8 " boven: *Sterker noch*, lees: *Sterker nog*.
-

ADDENDUM

1. The first of the above mentioned items is a copy of the original manuscript of the first volume of the "History of the County of York" by John Smith, Esq. of the County of York, and is now in the possession of the County of York.	✓
2. The second of the above mentioned items is a copy of the original manuscript of the second volume of the "History of the County of York" by John Smith, Esq. of the County of York, and is now in the possession of the County of York.	✓
3. The third of the above mentioned items is a copy of the original manuscript of the third volume of the "History of the County of York" by John Smith, Esq. of the County of York, and is now in the possession of the County of York.	✓
4. The fourth of the above mentioned items is a copy of the original manuscript of the fourth volume of the "History of the County of York" by John Smith, Esq. of the County of York, and is now in the possession of the County of York.	✓
5. The fifth of the above mentioned items is a copy of the original manuscript of the fifth volume of the "History of the County of York" by John Smith, Esq. of the County of York, and is now in the possession of the County of York.	✓
6. The sixth of the above mentioned items is a copy of the original manuscript of the sixth volume of the "History of the County of York" by John Smith, Esq. of the County of York, and is now in the possession of the County of York.	✓
7. The seventh of the above mentioned items is a copy of the original manuscript of the seventh volume of the "History of the County of York" by John Smith, Esq. of the County of York, and is now in the possession of the County of York.	✓
8. The eighth of the above mentioned items is a copy of the original manuscript of the eighth volume of the "History of the County of York" by John Smith, Esq. of the County of York, and is now in the possession of the County of York.	✓
9. The ninth of the above mentioned items is a copy of the original manuscript of the ninth volume of the "History of the County of York" by John Smith, Esq. of the County of York, and is now in the possession of the County of York.	✓
10. The tenth of the above mentioned items is a copy of the original manuscript of the tenth volume of the "History of the County of York" by John Smith, Esq. of the County of York, and is now in the possession of the County of York.	✓

